

Anmeldelser

Dansk social historie (7 bind, Kbh. Gyldendal)

- I. *Jørgen Jensen*: Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800 (1979). 271 s.
- II. *Niels Lund & Kai Hørby*: Samfundet i vikingetid og middelalder 800–1500 (1980), 322 s. S. 11–76 (Niels Lund), s. 77–311 (Kai Hørby).
- III. *E. Ladewig Petersen*: Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700 (1980). 447 s.

I 1974 indkaldte Statens Humanistiske Forskningsråd forslag til projekter omkring forsømte forskningsområder. Blandt de indkomne forslag forelå et ønske om udarbejdelse af en dansk socialhistorie. Initiativtagerne var ikke historikere, som man skulde vente, men teologer og litteraturhistorikere, der åbenbart i den foreliggende historiske litteratur har fundet denne side af menneskelivet lidet fyldestgørende belyst. Forslaget blev velvilligt modtaget af forskningsrådet, der straks nedsatte et udvalg af raadsmedlemmer og indbudte forskere; de indgående drøftelser i udvalg og raad mandede ud i et projekt, der nærmere er beskrevet af udvalgets formand, nuværende rigsarkivar Vagn Dybdahl, i forskningsrådets beretning for årene 1974–76.¹ Overvejelserne resulterede i et fembindværk (senere udvidet til 7 bind), ikke en almen socialhistorie, men en fremstilling, der skulde samles om de sociale klassers historie, eller med Vagn Dybdahls ord: »det centrale vil være de sociale klasser eller grupper, betingelserne for disse og deres indbyrdes forhold«; dertil føjes, at der skulde lægges særlig vægt paa »de økonomiske forholds indflydelse paa de enkelte gruppers udfoldelsesmuligheder«. Samtidig vedtoges det, at socialhistorien ikke skulde baseres paa ny kildeforskning, men fortrinsvis fremstilles ud fra den foreliggende litteratur med fremhævelse af muligheder for supplerung i ny forskning, »herunder redegøre for uanvendt kildemateriale«. Denne for et forskningsraad noget overraskende bestemmelse motiveres dels med, at »skulle hele værket baseres paa selvstændig forskning, ville dets publicering blive udskudt i hvert fald i en længere aarrække«, og dels med at værket fortrinsvis skulde henvende sig til ikke-historikere, det være sig til forskere i andre fag, som grundlag for undervisning samt til den almene læser paa studentereksamensniveau, idet det dog samtidig haabes, at det »ogsaa vil være af værdi for historikere«.

Programmet tyder paa, at forskningsrådet i en for humaniora haardt betrængt politisk situation har ønsket at dokumentere, at de humanistiske forskere ikke havde lukket sig inde i elfenbenstaarne, men var i stand til at præstere bred og lodig indsigt »i discipliner, der grænser op til deres eget forskningsområde, selv om disse discipliner endnu paa en række felter er dyrket ufuldstændigt« – eller med andre ord, at humaniora var leveringsdygtig med samfundsrelevant forskning vedrørende brændende aktuelle problemer. Det forklarer ogsaa, at der blev givet en utopisk kort frist for levering af manuskript. Dersom det var en saadan hurtig redskabshjælp og demonstration, der var forskningsrådets intentioner, skal det indledningsvis betones, at det fuldtud har faaet sine forhaabninger indfriet;

¹ Humaniora 1974–76. Beretning fra Statens Humanistiske Forskningsråd 1974–76. Kbh. 1977, s. 166 ff.

værket er blevet en fornem dokumentation af forskningsstandard, om end den berammede frist for værkets fremkomst (1977) selvfølgelig ikke lod sig gennemføre.

Derimod er det ikke givet, at forslagsstillerne netop har faaet det de havde ønsket. Jeg vil tro, at allerede projektet og endnu mere det foreliggende værk har faaet et andet indhold, end hvad der havde foresvævet de initiativtagende teologer og litteraturforskere. Hvad disse har savnet i historieværkerne maa nemlig efter sagens natur mindre være de sociale institutioner og den socialøkonomiske struktur end det enkelte menneske, individets bindinger til sine medmennesker og disses mange grupperinger, de smaa og nære som de mere omfattende, kort sagt det enkelte menneskes indbygning i de sociale fællesskabers sammensatte mønstre under skiftende strukturer gennem tiderne. Det var vel det sociale milieu omkring en forfatter eller et digterværks personer, som man ønskede gennemlyst, og det er især paa dette felt den foreliggende historiske litteratur svigter, mens samfundets ydre institutionelle struktur er forholdsvis godt tilgodeset i de historiske oversigtsværker og specialafhandlinger.

Den foretagne forskydning eller indsnævring af opgaven fra det stillede forslag over projekt og disposition til det endelige værk kommer straks til orde i titlernes glidning. Projektet kaldtes i forslaget *Dansk Socialhistorie*, mens fællestitlen for værkets syv bind er blevet *Dansk social historie*, hvor ordets tvedeling markerer en bevidst eller ubevidst fjernelse fra den almene socialhistorie, og den er tilmed reduceret til undertitel, mens de enkelte binds titler er blevet hovedtitler, og i dem er ordet *social* oftest erstattet med *samfund*, altsaa den sociale helhed frem for de sociale bindinger. Glidningen er ekstra understreget i sidste bind der er kaldt *Velstandsstaten*, ikke *Velstandssamfundet*. Allerede titlerne afslører ogsaa et brud, nemlig mellem de første og de sidste bind. For tiden frem til 1700 samler de første tre bind sig om at beskrive og forklare en række samfundsstrukturer ud fra deres egne præmisser: Oldtidens, Vikingetidens og Middelalderens samfund der afløses af et Stændersamfund, der omformes til et Rangssamfund. De sidste fire bind redegør derimod for en ubenævnt gammel *samfundsorganisation i opbrud* gennem det meste af et par aarhundreder, for at et *nyt samfund paa vej* siden 1871 gennem *Sociale brydninger* baner vej for *Velfærdsstaten*. Eller udtrykt med andre ord: vi faar arbejderbevægelsens eller socialdemokratiets sejrsgang gennem hundrede aar paa baggrund af et par aarhundreders opløsning af et forældet samfund, skønt dette tidsrum markerer sig med saa gennemgribende sociale nydannelser som bondestandens frigørelse, borgerskabets emancipation, grundlovens etablering af principiel lighed og frie partier med tilhørende tale- og trykkefrihed, hver især med fuldt saa betydningsfulde sociale nydannelser som det sidste gennembrud med arbejderklassernes økonomiske, sociale og politiske vækst, en nydannelse, der tilmed vilde være utænkelig uden med de andre som forudsætning.²

Naar saa denne afsluttende fase gennem kun hundrede aar er kommet til at udgøre omved halvdelen af værket, der reklamerer med at omfatte hele »historien om det danske samfund fra istid til nutid«, kan man kun konstatere, at det som nationalhistorisk værk har faaet en kompositorisk skævhed. Dog skal det samtidig betones, at de paa ingen maade berører forfatterskaberne som enkeltpræstation.

Inden for udvalget har man nok været klar over den manglende homogenitet og draget konsekvensen deraf ved at beslutte, at de enkelte bind (forfatterskaber) »skulde være fritstaaende«, og at »der hverken skulde følges en streng fælles disposition eller anlægges samme synspunkter« (V. Dybdahl). Det har været at gøre en dyd af nødvendighed, for skellet gaar ikke blot mellem en arkæolog og tre almene historikere for den ældre del og fire forskere inden for statskundskab, økonomi og erhvervshistorie for den nyere historie,

² Bd. 4: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870; bd. 5: Det nye samfund på vej 1871–1914; bd. 6: Sociale brydninger 1914–1939 og bd. 7: Velfærdsstaten 1940–1978.

men forskellene i opfattelse af socialhistorie har aabenbart været følt saa stærkt, at det ikke har været muligt at nedsætte en redaktion, ej heller at fremkomme med en fælles indledning med oplysning om, hvor langt der var enighed, og med forklaring om de individuelle forskelle. Forstaaeligt nok, for der er ikke to forfatterskaber, der har meget tilfælles i anlæg og synspunkter; de er alle individuelle og fritstaaende, og ikke sjældent skrider de mod hinanden. Med de fordele og ulemper saa stor en frihed indebærer maa værket vurderes som en række enkeltpræstationer i kronologisk rækkefølge, og vi maa med beklagelse konstatere, at vi stadig staar uden en samlet og almen dansk socialhistorie, disponeret omkring visse fælles hovedlinier og belyst af forfattere med beslægtet historiesyn.

Paa baggrund af værkets uforligelige forfatterskaber staar man mere raadvild end nogensinde overfor den diffuse historiske specialitet, der gaar under navnet socialhistorie, mere end nogensinde trænger man til at besinde sig paa afgrænsningen af denne disciplin indenfor historiens vidtforgreneede kompleks, og mere end nogensinde maa man overveje, hvilken forskning, der stadig savnes til løsning af opgaven. Samfundsstrukturen under omformning indtager nok i vor tid en stadig mere central plads i rigshistorien, og det hvad enten den benævnes *Danmarks Historie*, *Det danske Folks Historie* eller *Danmarks Riges Historie*, men det kan ikke fratage socialhistorien dens plads blandt de mange historiens særdiscipliner paa linie med kultur-, kunst-, rets- og kirkehistorie m. fl., der alle udover deres plads i almen rigshistorie er udtaget til særbehandling. Men hvad er da socialhistorie?

Som afvist af E. Ladewig Petersen maa G. M. Trevelyans gamle definition, at socialhistorie er den samfundshistorie, hvor den politiske historie er skilt fra, anses for aldeles forældet og utilstrækkelig; men man kan heller ikke længere godtage den meget yndede socialøkonomiske historie, hvor økonomi er blevet den altdominerende faktor, som fulgyldig repræsentant for socialhistorien. Det er – forstaaeligt nok – de to opfattelser, der mest har præget det foreliggende værk. Men skal man naa frem til en selvstændig socialhistorie, er det nødvendigt at gaa bag om økonomien og samfundsinstitutionerne og angribe det meget komplekse begreb »social« mere fundamentalt.

Til forstaaelse af begrebet *social* finder man næppe noget bedre udtryk end Aristoteles' ældgamle postulat, at mennesket er et socialt væsen, at det har en af naturen nedlagt trang til at søge kontakt med sine medmennesker og at samvirke med dem i grupper. Det indebærer, at socialhistoriens fundamentale omraade kommer til at omfatte de medmenneskelige kontakter i deres helhed gennem tiderne, det være sig de enkelte menneskers nære og intime forbindelser indbyrdes som deres indordnen sig i grupper og organisationer samt deres indbyrdes relationer mellem disse. Den socialhistoriske interesse samler sig specielt om de mange former for bindinger, der knytter de varierende strukturer sammen til et broget mønster i stadig omformning. De sociale baand er talrige og af mange slags. Ethvert menneske er født ind i en hel række, smaa og store, private og offentlige samfundsgrupper, fra slægt og landsby til rige og trossamfund. Nogle bindinger er frivillige og knytter ligesindede og ligeberettigede sammen, mens personer og grupper i andre tilfælde er tvunget ind i hierarkiske underordningsforhold som vordet bonde til herremand eller haandværkerlav under magistrat.

Dette net af svagere og stærkere, overordnede og underordnede bindinger mellem personer, grupper og organisationer er under afladelig omgruppering, et fortsat spil i samarbejde og konkurrence; nogle baand strammes, andre løsnes eller opløses, mens nye baand stadig flettes ind i nettet. Set fortrinsvis fra statens synspunkt som et middel til at lede samfundet som et fællesskab eller omforme dets struktur indgaar de sociale grupper i den politiske begivenhedshistorie og institutionernes strukturering i den almene

samfundsbeskrivelse. Men socialhistorien skal ikke ses i ensidigt perspektiv fra oven; socialhistorisk er reaktionerne hos smaagrupper og enkeltpersoner (græsrodsbevægelser) ikke mindre interessante, og navnlig er det vigtigt at forstaa de sociale bindingers varierende egenart.

Socialhistorien har nære berøringsflader med en lang række historiske specialdiscipliner; det gælder ikke blot den oftest anførte bebyggelses- og befolkningshistorie samt økonomisk historie ved siden af retshistorie, men ogsaa saa væsentlige fagomraader som teknikkens historie paa den ene side og idé-, religions- og almen kulturhistorie paa den anden side, og for næsten alle omraader gælder det, at kildernes vidnesbyrd maa opfattes og vurderes mere indirekte end direkte. Den sociale følge af en lovbestemmelse lader sig ikke aflæse umiddelbart, men maa vurderes efter sin virkning, og ofte er det vanskeligt at afgøre, om den kodificerer forlængst indtraadte ændringer eller om den er udtryk for reformlovgivning, der først langsomt eller muligvis aldrig bliver virkeliggjort. Konstatering af tekniske og økonomiske realiteter er i sig selv uden socialhistorisk relevans, men de begrænser eller betinger ofte vigtige sociale relationer. De er kildernes svar paa økonomiske, tekniske og retshistoriske spørgsmaal, der skal omstilles til vidnesbyrd om socialhistorisk sammenhæng. Kun yderst sjældent afgiver en kilde – oftest da af berettende karakter – umiddelbart svar paa det socialhistoriske spørgsmaal.

Inden jeg gaar over til den konkrete behandling af de enkelte forfatterskaber, ønsker jeg at understrege, at forskningsraadet næppe kunde have fundet bedre kvalificerede forskere som forfattere. De er alle trænede og stærkt engagerede forskere med speciel indsigt i det af dem behandlede omraade, og gennemgaaende har de erfaring i pædagogisk fremstilling. Resultaterne er ogsaa af en kvalitet, der maa vurderes til fuldtud at tilfredsstille alle forventninger ud fra de opstillede præmisser. I det følgende skal værket i første række vurderes ud fra disse indsnævrende forudsætninger og hver enkelt forfatter tillige ud fra egne definitioner og hensigter. Men for at anmeldelsen muligvis kan blive vejledende overfor det snævrere socialhistoriske sigte, skal det samtidig betragtes som et indlæg til diskussionen om det fremtidige værk, der skal bygge paa intense studier i det foreliggende eller endnu ikke fremdragne eksisterende kildemateriale. Hvad der i saadan sammenhæng anføres af mangler eller skævheder i forhold til det ideelle krav, skal paa ingen maade regnes forfatterne til skade.

Forudsætningerne for at skrive en kurant socialhistorie øges fra de ældste til de yngste perioder; jo længere man gaar tilbage, des sparsommere bliver de relevante kilder, og des vanskeligere bliver det at trænge ind til de centrale socialhistoriske problemstillinger og give dem kvantitativt udtryk. For oldhistoriens vedkommende skulde det paa forhaand synes helt umuligt at formulere en socialhistorisk syntese. Kilderne, udelukkende arkæologiske levn, formaar kun med besvær at afgive svar om bebyggelse og erhvervsliv, visse sider af kunstnerisk og religiøs kultur samt kontakter udadtil i form af kulturforbindelser.

Oldtidssamfundet

Museumsinspektør Jørgen Jensen, der siden midten af 1960'erne har staaet som pioner for nye strømninger indenfor arkæologisk videnskab, har grebet opgaven an med stor energi og opfindsomhed, og i kraft af sin omfattende teoretiske indsigt i moderne samfundsforskning, specielt etnologi, forenet med en stærk trang til at indkredse oldtidsmennesket bag levnene har han mere end nogen anden arbejdet for at nærme sig det sociale bag levnene, selv om der selvfølgelig ikke kan blive tale om socialhistorie i snævrere forstand. Netop i kraft af denne indstilling bryder han paa en for en historiker behagelig maade

med ældre arkæologer, der var tilbøjelige til at blive hængende ved fundene – ved »det arkæologiske sprogs grammatik«, som allerede Johs. Brøndsted udtrykte sig med beklagelse. Men samtidig har han ofret den historiske beskrivelse for abstrakt modellforskning.

Sit oldtidsbind har Jørgen Jensen disponeret i fire hovedafsnit, der omgrupperer traditionel periodeinddeling (efter redskabsstof, gravkultur og kulturforbindelser) ud fra hovedepokerne i erhvervskulturen, specielt agrarsamfundet. Der periodiseres saaledes:

I. *Jægere og fødevareramlere*, tiden ca. 11000–4200 f. Kr. med afslutning ved overgang fra traditionel Ældre til Yngre jernalder.

II. *Det første landbrug*, tiden ca. 4200–2800 f. Kr. med afslutning ved overgang til Enkeltgravskulturen i Yngre stenalder.

III. *Et agrarsamfund i langsom vækst*, tiden ca. 2800–500 f. Kr., omfattende stenalderens Enkeltgravskultur og Dolktid samt hele Bronzealderen efter traditionel periodisering.

IV. *Et agrarsamfund under forvandling*, tidsrummet ca. 500 f. Kr. til 800 e. Kr., der efter traditionel inddeling omfatter Jernalderens tre perioder: Keltisk, Romersk og Germansk jernalder.

Hver epoke er leddelt efter samme skema: Der indledes med situationen for naturforhold og klima; paa baggrund heraf karakteriseres periodens bebyggelse, erhvervsstruktur og hovedvægten lagt paa landbruget, hvorefter der sluttes af med et kort afsnit, ialt en snes sider af bogens halvtredie hundrede, benævnt »Social struktur« eller »Sociale mønstre«; de er efter sagens natur overmaade spinkle og hypotetiske. Til den almene fremstilling er der endelig i hvert hovedafsnit føjet en kort ræsonnerende bibliografi, der dels redegør for »Kilder til belysning« og »Litteratur«. Kilder opfattes som normalt for arkæologer udelukkende som arkæologisk materiale; selv for sidste afsnit nævnes hverken fremmede forfattere samtidige beskrivelser eller navnestof og andre sproglige levn fra folkevandringstiden, ligesom landsbygrundlæggelsen og kulturforbindelser er monopoliseret for arkæologerne. Dog anføres etnologer og økonomer som ophavsmænd til modeller og naturvidenskabsmænd af forskellige fag for arkæologiens uundværlige hjælpediscipliner.¹

Jørgen Jensen definerer ikke begrebet socialhistorie for oldtidens vedkommende; men i sit forord taler han om »forhistoriske samfundsformer« og udtrykker sig tydeligt om sine hensigter med bogen. Med henvisning til sin teoretiske programafhandling fra 1966, *Arkæologi og kulturforskning*,² hvor han gaar ind for at befri den arkæologiske videnskab for en forældet tradition og i stedet rette den »mod emner med relevans til menneskets sociale adfærd«, præsenterer han nu arkæologien som »studiet af oldtidshistorien som en historisk disciplin i den moderne betydning af begrebet historieforskning« og sin bog som »et forsøg paa at skildre kontinuiteten i kulturudviklingen« ved at »se de forhistoriske samfund som dynamiske systemer . . .«, ikke ulig en levende organisme; samtidig lægger han afstand mellem sig og de forgængere, »der arbejdede med et meget mekanisk kulturbegreb«, hvor overgangen fra den ene tilstand til den anden forklaredes ved indvandring, teknologiske nydannelser og lignende. Forordet understreger samtidig, at »kildebegrebet og dermed fortolkningsmulighederne er blevet udvidet i en grad man ikke gjorde sig forestillinger om for blot faa aartier siden«. Det er især sket ved at anvende »forklaringsmodeller« fra antropologi og etnologi og ved at anlægge »økologiske synspunkter«. Alt dette indebærer, at der er tale om »en ny arkæologi«, der med mere

¹ Som eneste repræsentant for humanistisk videnskab udenfor arkæologi anføres min *Vikingetidens Danmark paa oldhistorisk baggrund* (1969); det fotografiske genoptryk fra 1977 med supplerende noter er uomtalt. Jfr. nedenfor note 8.

² HT 12. r. II. Kbh. 1966–67, s. 1–30.

eksakte metoder søger »at bestemme samspillet mellem de sociale strukturer i oldtidens kultursystemer«; ud fra disse forudsætninger skal bogen opfattes som et »forsøg paa at anskueliggøre denne udvikling over for en bredere læzerskare«.

Med dette omstyrtende, overfor fornem dansk arkæologisk tradition noget arrogante program søger forf. i sin fremstilling at realisere sine krævende intentioner. Det skal heller ikke nægtes, at der er megen ny og frugtbar inspiration at hente, ikke mindst for arkæologer og især i de ældste afsnit. Som en særlig fortjeneste skal anføres forf.s evne til ud fra moderne historiske naturvidenskabers resultater at bestemme et stadig skiftende naturmilieu, som oldtidsmennesket har haft at virke paa og i, saaledes at der tegner sig en ustabil balance mellem menneskelig arbejdsindsats og naturressourcerne, men en balance, der stadig søges holdt i ligevægt af tekniske fremskridt i en kontinuerlig tilpasning. Dersom det tilsyneladende mønstergyldige program var gennemført med den samme virkelighedsbestemmelse af de arkæologiske levn som af de naturvidenskabelige spor, havde alt ogsaa været saare godt. Men det er ikke sket, saa i stedet svigter fremstillingen som historie fundamentalt paa den metodiske anvendelse af modellerne, hvad allerede et nærmere studium af den teoretiske afhandling kunde have givet os en anelse om.

Forf. indleder – især i de ældste hovedafsnit – med at beskrive en antropologisk, etnologisk eller økonomisk model – den være sig af etnologen K. Polanyi, U-lands-økonomen Ester Boserup eller en mere eller mindre tilfældig modellforsker – hvorefter det med nogle faa betragtninger postuleres, at det generelle resultat af studiet af levnene efter vore ældste forfædre med større eller mindre usikkerhed kan passes ind i modellen, som regel uden forbehold overfor det forhold, at modellen oftest er bygget op over folk fra ganske andre geografiske og klimatiske omraader, og folk, der oftest har været i berøring med moderne civilisation. Men en saadan rubricering har intet med historieforskning at gøre, heller ikke taget i dens »moderne betydning«; den hører i stedet hjemme i en forskning der stræber mod at finde lovmæssigheder. Historie bestaar derimod i at beskrive og forklare det specielle og egenartede, det individuelle, og det gælder ikke mindre samfundsstrukturer end personer og politiske begivenheder. Det gælder heller ikke mindre, hvor det drejer sig om at forstaa og forklare komponenterne i en ændring eller i et forløb; men at henhøre en struktur til et system eller en model er ingen forklaring. Vil arkæologen anvende modeller i sin forskning og kalde det historie, maa han konfrontere sine modeller med de forud fremlagte resultater af sin kildeforskning og i enkeltheder paavise overensstemmelser og afvigelser, hvortil hører en nøje prøvelse i forhold til modellens variabler. Et par eksempler skal tjene til at oplyse denne forskel nærmere.

Sit resultat af første hovedafsnit sammenfatter forf. i følgende vurdering: Ældre stenalderens jægere og samlere fremviser en samfundsstruktur udtrykt ved modellen »bandsamfund«. Det anvendte fremmedord er en moderne betegnelse, hvorunder angelsaksisk etnologi har udskilt de mindste og svagest organiserede primitive samfund fra »stammesamfundet«, der reserveres for det mere omfattende og højerestaaende samfund; efter dansk sprogbrug betegnes begrebet vist bedre med *horde* fremfor med det mere belastende *bande*. Efter i det afsluttende kapitel om social struktur at have brugt 4 sider til at definere og karakterisere bandsamfundet med dets mange variabler benyttes sidste side (s. 61) til at rubricere vore ældste forfædre i dette begreb, dog kun »som en hypotetisk ramme« for vor forstaaelse. I kraft af tre generelt udtrykte træk, hævdes det, synes oldtidsfolkets »strategi bedst at kunne forklares ud fra den situaion, jæger-samlersamfundene eksisterede i«; intet træk taler imod. Ergo: »alt sammen er det forhold, som placerer (det) paa det sociale organisationsniveau, som betegnes bandsamfundet« – hvilket skulde bevises, føjer man uvilkaarligt til. Beviset er imidlertid ganske uden matematikkens logiske prægnans; jfr. s. 43, hvor det om det mest udprægede fællestræk, det varierende

sæsonmønster for sommer- og vinterboplads er hedder: »endnu er materialet for spinkelt til at vidtgaaende slutninger kan drages«, ja, vinterboplads er »næsten ukendt«. Det er heller ikke forsøgt at bestemme vore forfædres vilkaar nærmere indenfor bandsamfundets typer og variabler, og ejendommeligt nok lader overgangen til det højere trin, stammesamfundet, sig hverken datere eller bestemme nærmere. Hvad historikeren savner er fundbeskrivelser tilrettelagt med henblik paa social vurdering og gerne med graduering efter underperioder. Afsnittets eneste anførte fund er gravpladsen ved Bøgebakken i Vedbæk med 22 skeletter, hvis aldersfordeling efter grundige statistiske overvejelser vurderes til at harmonere med dødeligheden blandt nutidige primitive bandsamfund ifølge etnologerne.

Som andet eksempel kan tages landbrugets opstaaen og ældste udvikling gennem Yngre stenalder. Ogsaa her startes med teori, en økonomisk lov, ifølge hvilken »et lavteknisk samfund normalt vil stræbe mod at udnytte den erhvervsform, som kan ernære befolkningen med den laveste arbejdsindsats«. Da landbrug pr. definition kræver »større arbejdsindsats« end fangstsamfundet, kan det derfor fastslås som en kendsgerning, »at oldtidsbefolkningen næppe frivilligt har valgt den nye erhvervsform«, for baade ved kvæghold og kornavl »maatte oldtidssamfundet præstere større arbejdsindsats«. Som tvingende årsag anføres befolkningspres. Modellen hertil er hentet hos Ester Boserups »teori om landbrugsudvikling under befolkningspres«, der er bygget over erfaringer fra vor tids U-lande (fremstillet s. 84 ff.), og som hævder, at ved ringe befolkningstæthed »er et ekstensivt landbrug baseret paa svedjebrug det mest økonomiske landbrugssystem, hvad angaar investeret arbejde«, og videre at »bondsamfundets udvikling kræver en stadig stigende investering af arbejdet«, hvorved »produktionen stiger, mens produktet pr. arbejdsenhed falder«. Og da alment »en agrarbefolkning selvfølgelig ikke frivillig forøger sin indsats«, maa det ogsaa i oldtiden være et befolkningspres, der gennemtvinger »indførelse af landbrugssystemer, som giver bedre udbytte af arealet«. Men saa ramler kort-uset sammen: dog »er det endnu langt fra muligt i detaillerne at følge denne proces i det arkæologiske materiale«, ligesom det »maa erkendes«, at det tidlige agrarsamfunds udviklingsforløb »i høj grad hviler paa tilbageslutninger«, hedder det i periodens afsluttende kapitel om »sociale mønstre« (s. 109). Til de mange udtalte reservationer maa føjes et gran af tvivl om den arbejdssky oldtidsdansker. Mon ikke erfaringer om det nordlige vinterklima som en »nødvendigheds lov« har stimuleret ham nok saa effektivt?

Om det sociale mønster for de stenalderfolk, der begravede deres døde i jættestuer eller maaske allerede i dysser, er forf. ikke i tvivl; de lader sig uden vanskelighed rubricere som et stammesamfund i snævrere forstand, karakteriseret ved institutioner som klaner og aldersklasser samt religiøse ceremonier og selskaber, ja de kan endda opnaa en vis, men sjældent permanent »integration« af lokalsamfund. Men igen vakler konstruktionen; det hedder afsluttende: »Tilstedeværelsen af disse institutioner er naturligvis meget vanskelig at spore i det arkæologiske materiale. Men de (nemlig de ikke-konstaterede institutioner, der hører til et stammesamfund) kan teoretisk set forklare, hvorledes det tidlige agrarsamfund fungerede i det første aartusind af sin eksistens« (s. 114). Altsaa: en teoretisk model, der ikke lader sig verificere, skal tjene til at forklare et forløb; tusinde aars virkelighed er sat paa plads med en lovmæssig nødvendighed som forklaring, men en forklaring, der er uden indhold. Under *Litteratur* teoretiseres videre: »spredte iagttagelser i det arkæologiske materiale synes at pege« i retning af »en generel udviklingsmodel« af den amerikanske etnolog R. Service med »nye evolutionistiske synspunkter«, der faar forf. til s. 122 at opstille et skema, der rubricerer og karakteriserer hele oldtidssamfundet fra bandsamfund over stammesamfund og høvdingedømmer til statsdannelse.

Paa sit skema har Jørgen Jensen klogeligt afholdt sig fra at sætte dateringer, det være

sig med aarstal eller i relativ kronologi efter gravform, øksetype eller keramik. Det er derfor umuligt at faa oplyst, til hvilken kategori det meget omtvistede enkeltgravsfolk (eller baadøksefolket eller det snorekeramiske folk) tilhører. Ved at sætte et skarpt skel ved aar 2800 f. Kr., mellem jættestuekulturens slutfase i andet hovedafsnit og enkeltgravkulturens opdukken straks i tredje hovedafsnit, er en meget tiltrængt konfrontation af de to kulturmønstre blevet indskrænket til et postulat om, at det nye fundbillede skal forklares som »et resultat af en ændret erhvervsstrategi«, mens det dekretes, at teorien om enkeltgravsfolkets indvandring nu »bør forlades« (s. 132). Teorien forekommer dristig i betragtning af de forud anførte indrømmelser: s. 90, at problemerne omkring »dette nye udviklingsstadium ... endnu er omstridte«, og s. 125, at enkeltgravskulturen »hører til de daarligst oplyste i Danmarks oldtidshistorie«. Paaberaabelsen af de foreløbige, tillige altid grove og noget usikre kulstof-14-dateringer virker heller ikke overbevisende i forhold til de ældre konstateringer af faserne i fundstoffet, hvor enkeltgravskulturens ældste grave (undergravene) fremviser skarpere brud med jættestuekulturen end de yngre.³ Dertil kommer, at uden hensyn til, om man vil foretrække den naturvidenskabelige absolutte datering eller den arkæologisk-stratigrafiske relative kronologi, vilde en konfrontation af de to kulturmønstre være af største værdi for en syntese, og den kunde muligvis tjene til alment at afklare problemet om kulturskifter i forhold til indvandring. Arkæologernes svar herpaa har med samme letsindighed skiftet fra uhæmmet tilslutning til konsekvent forkastelse; jfr. forf. s. 86. Det er imidlertid uomtvisteligt, at vandring til alle tider har været en hovedårsag til ændrede kulturformer; eksempler fra historisk tid er talrige fra klassisk oldtid over folkevandringstid til de moderne indvandring i USA og Israel.⁴ Problemet er indvandringens kvantitative styrke.

Med bronzealderen er vi fremme ved Jørgen Jensens særlige studiefelt, og her begynder fundene at spille en større rolle, specielt angaaende bosættelse og erhvervsstruktur, for hvilke han i 1967 har givet en mønstergyldig redegørelse i analysen af det fynske Voldtoftefund og andre fund i forhold til de vigtigste problemstillinger. Men man ser samtidig, hvorledes han i sin almene syntese har følt sig tvunget til at være mindre kritisk end i sin videnskabelige afhandling. I Socialhistorien viger han ikke tilbage for at præsentere kort over gravfund som udtryk for befolkningstæthed med den motivering, at det maa anses for forsvarligt »at antage, at gravenes antal inden for et rimeligt stort omraade afspejler den relative befolkningstæthed« (s. 135), men kommentaren i afhandlingen var en advarsel: gravkortet »afspejler snarere den livlige udgravningsvirksomhed ... fra en række fynske godser. ... I det hele er materialet alt for specielt og tilfældigt til at lade sig udnytte til bebyggelseshistoriske slutninger«.⁵ Her taler den kritiske forsker; men havde han været eneraadende i bogen, var den danske oldtids socialhistorie aldrig blevet

³ Jfr. C. J. Beckers nøgterne ekskurs i den posthume genudgave af Johs. Brøndsteds fremstilling i 'Politikens Danmarks historie' I (ogsaa særudgave, 1977), s. 528 ff. — En halv snes skeletter fra den store gravplads ved Løddekøping i Skaane, der ved kulstof-14-analyser er dateret til det 10. aarh. (880-980), kan ifølge møntfund først være fra sidste halvdel af det 11. aarh.; H. Cinthio i Medd. f. Lunds Universitets Hist. Museum 1979-1980, s. 121 ff.; jfr. s. 124 ff.

⁴ Det har mere mig, at jeg, der i mellemkrigstiden overfor de florerende vandringsteorier opkastede en teori om indvandring af et kirke- eller murstensfolk i middelalderen og et mejerifolk med højskolekulturen i forrige aarhundrede, af en anmelder af 'Vikingetidens Danmark' blev placeret som en forældet tilhænger af indvandringsmodellen, fordi jeg ikke havde bøjet mig for M. P. Malmers undsigelse af enkeltgravsfolkets indvandring. Mit standpunkt er stadig det samme som i noten til 1977-udgaven af bogen s. 310: »stadig uafklaret«.

⁵ Aarb. f. nord. Oldk. 1967, citatet s. 135.

skrevet. Ogsaa om bosættelsesformen udtaler forf. sig med større sikkerhed end i afhandlingen. I Voldtofte-afhandlingen gik vurderingen ud paa, at fundet ikke »lader sig anvende til at en belysning af bosættelsesformen«, men i bogen regnes der nu med sandsynlighed for »regulære landsbysamfund« ved siden af isolerede gaarde i Vestjylland, og bopladsen i Voldtofte »vidner ogsaa om omfattende landsbybosættelse« (s. 142). Paa dette punkt er forbeholdets bortfald dog bedre motiveret, da der i mellemtiden er fremdraget en række bronzealderbopladser, hvoraf flere mere eller mindre tydeligt udviser landsbykarakter, bl. a. Spjald i Vestjylland, Vadgaard ved Limfjorden og Skamlebæk paa Sjælland.

Behandlingen af bronzealderlandsbyen slutter s. 142 med spørgsmaalet: »Hvad er en landsby?«, og det besvares med arkæologernes sædvanlige definition: et antal af »mindst 2-3 økonomiske enheder, dvs. selvstændige gaarde«, mens det betones, at »spørgsmaalet om et eventuelt fællesskab kommer i anden række«. I større sammenhæng behandles landsbyproblemet under Jernalderen (sidste hovedafsnit), hvor det siden Hans Kjærs og G. Hatts udgravninger i mellemligstiden har været et hovedproblem at spore kontinuiteten fra jernalderens landsbyer til middelalderens stabile og regulerede landsby med individuelle tofter og fællesdrift af landsbymarken. I kapitlet *Landsbysamfundet* (s. 190-205) hævder Jørgen Jensen - iøvrigt i en misforstaaet polemik mod min *Vikingetidens Danmark* - at en skelnen mellem landsbyer karakteriseret alene ved samlet bebyggelse og andre med »fælles, indre organisation« har »ingen mening efter det kendskab, vi i dag har til oldtidsbebyggelsen. (For) ogsaa jernalderlandsbyen har besiddet 'en fælles indre organisation'«. Man spørger uvilkaarlig, om der ikke er en modsigelse i forhold til bronzealderens landsby, hvor fællesskabet kom i anden række? Landsbyers struktur er imidlertid af forskellig karakter, og en afklaring kunde forf. have hentet i C. J. Beckers ekskurs *Om den danske landsby* fra 1977, hvor en arkæolog for første gang har redegjort for det varierende indhold, der indgaar under betegnelsen »landsby«. Becker tvivler paa, at ordet bør bruges om bosættelserne fra bronzealderen, saa længe man ikke har rede paa deres plan, samtidighed og antal økonomiske enheder (gaarde); han anser Bjerg (nær Spjald) fra Keltisk jernalder for den første regulære landsby, men generelt anser han stadig opfattelsen af jernalderlandsbyerne for uafklaret.⁶

⁶ C. J. Beckers ekskurs i den posthume særudgave af Johs. Brøndsteds (Politikens) *Danmarks historie I* (1977) s. 531-36. Citatet, som Jørgen Jensen polemiserer imod er hentet fra *'Vikingetidens Danmark paa oldhistorisk Baggrund'* (1969), hvor jeg s. 36-62 paa grundlag af arkæologernes og stednavneforskernes publikationer indtil 1968 udførligt har behandlet spørgsmaalet om kontinuitet fra oldtidens bosættelser til den stabile og regulerede middelalderlandsby; i det fotografiske genoptryk fra 1977 med supplerende noter (s. 309 f.) ført à jour til december 1976. Citatet er plukket ud fra en argumentation om navnestoffets vidneværdi, hvor jeg som siden Becker argumenterer for organisation af forskellig art og grad i en sammenhæng, hvor problemet er middelalderens »regulerede« landsby, et udtryk, der forekommer to gange paa samme side. Organisation indenfor oldtidslandsbyen benægter jeg aldeles ikke, tværtimod hedder det 1969 i *Konklusion* s. 60 som den ene af hovedpræmisserne, at der »inden folkevandringstidens slutning er skabt en ny landsbyorganisation, der siden i mere udviklet form har præget Danmark i mere end tusinde aar«, og i det afsluttende afsnit s. 62: »den regulerede landsby med et vist fællesskab har sandsynligvis eksisteret som en udbredt bosættelsesform allerede paa kong Gudfreds tid«. Hertil føjes i 1977-udgavens note (s. 309): »... spørgsmaalet om den stabile og regulerede middelalderlandsbys opstaaen er (efter de nye arkæologiske fund) blevet langt mere komplicerede. Man er i fuld gang med at udfylde det tidligere bebyggelsesarkæologiske tomrum bag middelalderen tilbage til Romersk jernalder ... Kontinuitet er dog endnu ikke etableret og kontakten til stednavneforskningens resultater stadig uklar«. Historikeren har altsaa ikke været saa forældet som af

Forf.s egen konklusion om bosættelsesformen i Yngre jernalder (s. 204-05) har et tiltalende præg af uklarhed og dobbelthed. Paa den ene side er den negativ: da »vi fortsat mangler realviden«, er det »endnu ikke muligt at opstille bæredygtige hypoteser om den agrare bosættelsesudvikling paa grundlag af kilderne«; men samtidig er der grund til haab: for »hvor udforskningen af landsbysamfundet for blot 10 aar siden endnu hvilede paa ren spekulation«, har udgravninger med maskinkraft siden tilladt, at man »i grove træk har kunnet skitsere problemstillingerne«. Optimismen bygger paa de seneste aars store jyske fladeafgravninger, der har afdækket saa overraskende bosættelser som Ristoft og Grøntoft over Hodde til Dregnsted og Vorbasse, de sidste med hegnede større eller mindre gaardenheder med flere huse indenfor landsbyomraadet; enhederne er kaldt »gaardtofter«, men har mere form som gaardpladser.

Modsat de trods alt stadig uløste spørgsmaal om landsby og bosættelse fremstilles periodens sociale struktur ret afklaret; den lader sig indpasse i socialantropologiens model for høvdingesamfund. Det præsenteres s. 221 som »et samfund, hvor de sociale forskelle er baseret paa forskelle i rang«, men uden »klare socio-økonomiske klasser«, og som et oftest stabilt samfund »uden privat ejendomsret til ressourcerne«, men »karakteriseret af ulige adgang til kontrol med varer og produktion«. Beskrivelsen bygger mere paa modellen end paa kilderne, selv om den følgende halve snes sider opregner en række arkæologiske overensstemmelser med den, især social ulighed i kraft af de nyfundne storgaarde ved siden af gravgods, dertil guldfund og de store vaabenofferfund; alligevel er det ikke dette »spinkle grundlag«, men modellen, der fører til »en række formodninger«, hvorved perioden karakteriseres som præget af høvdingedømmer, der efter modellens terminologi s. 231 beskrives som »hierarkisk opbyggede samfund, hvis interne relationer byggede paa redistributioner, medens de eksterne byggede paa reciprocitet«, og hvor den centrale autoritet indenfor de enkelte samfund, uvist hvor store og faste, »havde til opgave at varetage politiske, rituelle og økonomiske funktioner.«

Ovenfor er der lejlighedsvis citeret eksempler paa forf.s mærkværdigt abstrakte sprogbrug, svarende til det, der i de sidste aar har udmærket mange yngre forskere, ofte med formuleringer, der udtrykker en upræcis rubricering, hvor en nøjagtig definition eller beskrivelse var ønskelig eller paakrævet. Det er muligvis udtryk for et særligt videnskabs-syn, at forf. vist snese af gange tillægger agrarsamfundet en næsten magisk »strategi«, oftest udtrykt alment, men ikke sjældent mere særpræget: »bredspektret erhvervsstrategi«, »subsistensstrategi«, »overvintringsstrategi« m. fl. Men hvad menes med ordet? Dækker det overhovedet nogen realitet? Endvidere: hvorfor bruge udtryk som »cereal føde«, »marine ressourcer«, »domesticerede husdyr«, »arkipelagomraader« osv. i en fremstilling for almene læsere? Undertiden finder man ogsaa formuleringer, der lyder højst videnskabelige, men som udtrykker rene selvfølgeligheder eller er intetsigende. Et par eksempler: s. 209: »I arkaiske samfundsformer vil vareudvekslingens karakter normalt være bestemt af samfundets socio-økonomiske integrationsniveau«. Det turde være en selvfølge for alle samfund. Og s. 78: »Da et primitivt landbrug er meget afhængigt af klimatiske, geologiske, florale og faunistiske forhold, er det indlysende, at samfundets økonomiske og sociale institutioner er afhængig af den økologiske situation, hvori de befinder sig ...«, afsnittet ud. Det er en halv snes linier indlysende, men samtidig besværlige overflødigheder. Hvad der menes, udtrykkes langt bedre og helt konkret i det følgende afsnit. Eksemplerne kan mangedobles.

arkæologen fremstillet (jfr. s. 242), men maaske mere nøgtern overfor nye funds omstyrtende betydning. Jørgen Jensens fremstilling s. 185 ff. afviger iøvrigt kun lidt fra min; jfr. overensstemmelsen s. 190: »*det bebyggelseshistoriske tomrum bag middelalderen er nu langsomt ved at blive udfyldt*«.

Under *Litteratur* opregner forf. i sidste afsnit (s. 246) en hel række tyske arkæologer, hvis analyseformer hilses velkommen som frugtbare nybrud, og som svarer til en udtalelse af den amerikanske arkæolog L. B. Binford: »De praktiske begrænsninger i vor viden ligger ikke i de arkæologiske kilder, begrænsningerne ligger i vor metodiske naivitet, i vor mangel paa udvikling af principper, som kan bestemme relevansen af de arkæologiske kilder i forhold til processer og begivenheder i fortiden«. Det er en formulering, som jeg gerne vil underskrive som norm for at skrive oldhistorie. Derimod kan jeg ikke anerkende, at Jørgen Jensens efterlevelse af recepten har ført til ægte historieskrivning. »Oldtidens lange perspektiv« er det ikke lykkedes ham at beskrive og forklare, men alene at indrangere det i de »mangespektrede« etnologiske modeller, saa det virker som alt liv er blæst ud af den arkæologiske overlevering, af fundenes haandgribelighed, der i sig selv udtrykker historie, men som skal tolkes metodisk for at klinge rent og ægte. Det skal imidlertid indrømmes forfatteren: de arkæologiske kilder rækker ikke til ved egen hjælp at naa ind til de sociale forhold; man maa standse op ved bosættelses- og erhvervshistorien, mens den sociologiske forklaring derfra maa sandsynliggøres ved analogi eller model. Jørgen Jensen skulde som kyndig arkæolog med omfattende etnologisk indsigt have haft de bedste muligheder for at løse opgaven, eftersom han teoretisk har tilsluttet sig Max Webers anvisning om vejen til det socialhistoriske maal, nemlig ved med teoretiske konstruktioner »som middel at bestemme fænomenernes individuelle særpræg«. I det foreliggende værk har Jørgen Jensen imidlertid anset det for tilstrækkeligt at anvise den sociale struktur plads i modellen, men det er ikke historie. Den historiske metode kræver, at de relevante svar paa arkæologens spørgsmaal til hans kilder, oldtidsfundene, skal konfronteres med de relevante momenter i de etnologiske forklaringsmodeller som grundlag for den socialhistoriske syntese. Hans bogs store værdi for historikeren ligger i dens mange anvisninger til at forsøge denne historiske metode.

Vikingetiden

Socialhistoriens 2. bind omfatter to samfund, Vikingetidens og Middelalderens. De er begge beskrevet af historikere med speciel tilknytning til deres periode og med udpræget sans for kildernes afgørende betydning for formning af en historisk syntese. Vikingetiden er forfattet af Niels Lund, Middelalderen af Kai Hørby.

Selv om vikingetiden udgør en naturlig afslutning paa oldtidshistorien og danner den nødvendige baggrund for middelalderhistorien, har den faaet den selvstændige behandling, som den kan have krav paa. Det skyldes især, at vi her for første gang i vor historie møder det individuelle menneske, nemlig i runestenenes indskrifter, og for første gang dets optræden i grupper udadtil, det være sig i hærfærd som i handelsfærd, nemlig i udenlandske iagttageres beretninger. Det giver studiet af vikingetiden en særlig social tillokelse.

I sit forord afstaar Niels Lund fra at give en definition af, hvad han forstaar ved socialhistorie. Den er »en ikke fastslaaet disciplin«, hævder han, og han synes at gaa ind for det synspunkt, at den heller ikke »bør betragtes som en selvstændig disciplin, men som en maade at studere historien paa, og at den bør indarbejdes i al historisk forskning«. Denne opfattelse har ført til, at forf. paa sin begrænsede plads – ca. 60 sider – har valgt at samle fremstillingen om »en række emner, der traditionelt opfattes som hørende socialhistorien til«. Forf. har samtidig besluttet at redegøre grundigt for kilderne, ikke blot ved en omfattende ræsonnerende indledning og en fyldig afsluttende bibliografi, men dertil ogsaa ved en række velvalgte og velkommenterede illustrationer, hvor hovedvægten

er lagt paa bebyggelse (herunder kort, landsby, by og rundborg) og paa runesten med relevante indskrifter. Resultatet heraf er blevet en yderst kortfattet, men prægnant hovedtekst – mindre end halvdelen af den anvendte plads. Den er disponeret i to afsnit: først en oversigt over landets bebyggelse og befolkning, dernæst en central redegørelse for samfundets sociale kategorier, som starter i toppen med rige og konge, hvorfra man trin for trin via høvdinge og jorddrotter føres ned gennem samfundet til de frie bønder og slutter med trællene. Hertil omtales afsluttende en begyndende bydannelse med købmænd og haandværkere.

Niels Lund kender sin vikingetid som faa. Han har imidlertid altid betragtet dem ud fra forholdene i England, og dem er han tilmed tilbøjelig til at anskue gennem H. P. Sawyers formindskelsesglas. Det kan forskningsmæssigt set være en sund modvægt mod en udbredt tilbøjelighed til at romantisere de gamle nordboers indsats; men naar en kritisk holdning heroverfor undertiden er ved at udarte til skepticisme, er der grund til at gøre indsigelse, navnlig naar det gælder en populær fremstilling, hvor modpartens standpunkter normalt arfviges uden argumentation, mens egne synspunkter alene fremtræder som postulater. De følgende bemærkninger vil derfor mest fremtræde som korrekativer, hvor andre og ofte mere sandsynlige synspunkter om hovedspørgsmaal fortjener at komme til orde.

Det gælder allerede spørgsmaalet om bebyggelse, hvor forf. polemiserer mod teserne om et stort nordisk befolkningsoverskud og en omfattende udvandring mod vest samt mod den forlængst forladte teori om overbefolkning. Det sker klarest, hvor han (s. 37) med tilslutning citerer Sawyers paradoksale postulat: »Vikingetidens enorme udladning af mennesker fra Skandinavien er ikke uforklarlig, den er en misforstaaelse«. Men hvad er det, der er en misforstaaelse? Det kan alene være ordet »enorm«, som den engelske historiker skyder sine forgængere i skoene, og som han paa mange konkrete punkter har maattet modificere i de senere udgaver; for den kendsgerning, at Nordengland efter vikingetiden indtog en bebyggelsesmæssig, sproglig og institutionel særstilling, som de angelsachsiske konger anerkendte ved at indrømme omraadet en lovmæssig særstilling og benævnte det »Danelagen« – danernes retsomraade – alt det er uløseligt forbundet med en »udladning« fra Norden. Sawyer følger da heller ikke admiral Nelsons metode og sætter kikkerten for det blinde øje, men vender i stedet kikkerten om, saa alt nordisk fremtræder fjernt og smaat, undertiden saa utydeligt, at vigtige argumenter for nordisk bosættelse lades uomtalt. Men den nordiske udvandring mod vest lader sig ikke afvise; uvist er det kun, hvor mange (gange) flere nordboere der har været i Danelagen end paa Island, hvor Landnamabok opregner 1500 gaarde og 5000 personer.

For vikingetidens danske bebyggelsesstruktur har Danelagen interesse, fordi Niels Lund har søgt at forklare den ved at analogisere med en moderne engelsk teori om en »fragmenteringsproces« med »opdeling af faa, store enheder i mange mindre« og med hyppige navneskifter for landsbyerne, især saadanne der har et personnavn (ejer?) som forled. Man skal imidlertid være varsom med at slutte fra Danelagen til Danmark, hvor befolkningskontinuiteten er sikrere end bebyggelseskontinuiteten. Det er i hvert fald letsindigt at ville begrunde analogi ved at sammenligne Harald Blaatands »vandt sig al Danmark« med de danske vikingelederes indgreb i den angelsachsiske bebyggelse, der karakteriseres som en »ejendomsrevolution«, og som antydes overført til Danmark i kraft af en svensk runesten, der lader en hjemvendt viking købe gods for sin andel i danegælden. Med disse løse formodninger og lignende vage forbehold formuleres konklusionen, at der ikke findes »noget sikkert grundlag for at udtale sig om befolkningsudviklingen og bebyggelsesudviklingen i vikingetiden i Danmark«, om end et stigende folketal ikke benægtes. Men hvad er sikkert? Sikrest er dog eksistensen af 4000 torp-landsbyer og vel yderligere halvt saa

mange, hvis navnetyper har deres tyngdepunkt i vikingetiden. Deres vidnesbyrd er alene repræsenteret ved kortet over Mejlby sogn med de 4-5 fraskaarne torper, der tolkes som et resultat af en fragmenteringsproces, en strukturændring, der ikke behøver at indebære en forøgelse af beboernes antal. Dog, saa let lader vidnesbyrdene fra vore landsbyers navne og struktur sig ikke slaa af marken. For det første udgør Mejlbys torper ikke vor eneste type; der findes ogsaa store og centrale torper. Dernæst medfører en afskæring af halvdelen af sognet til 4-5 torper ved siden af sognebyen oprettelse af lige saa mange nye indmarker til dyrkning af korn, og da korn dengang kun anvendtes til menneskeføde, brød og grød, vil oprettelse af saa mange nye marker uvægerligt medføre øget kornproduktion, hvad der er ensbetydende med flere munde at mætte. Den modsatte opfattelse maa i alle tilfælde kræve en meget stærk argumentation. Det skal iøvrigt noteres, at den engelske fragmenteringsmodel er gammelkendt i Danmark, idet den paa et senere trin er bevidnet i Jyske Løvs beskrivelse af retsforholdet mellem moderby og aflæggetorp.¹

Ved at benægte den regulerede landsbys eksistens i vikingetiden har Niels Lund ment sig fritaget for at behandle »Landsbyen« som samfundsinstitution og alene placeret denne overskrift under Bebyggelse, og her fremstilles den specielt som et arkæologisk anliggende i tilknytning til de nyfundne vikingetidslandsbyer Sædding og Vorbasse, der rummer rige, men endnu uafklarede tolkninger om stabilitet, struktur og organisation. Ved beskrivelsen af disse udkaster forf. meget interessante og perspektivrige tanker, der vel kan samles i en hypotese om et kontinuerligt landsbysamfund siden folkevandringstiden, men med skiftende placering af dets landsby indenfor et omfangsrigt tilliggende, »fang«, og afsluttende antydes eksistensen af en form for landsbyorganisation. Men samlet omflytning af en hel landsby kræver nødvendigvis organisation, og her kan den forkætrede toft have haft en regulerende funktion; den kan ikke have været mindre paakrævet her end i middelalderens stabile landsby, ikke mindst fordi de afdækkede vikingelandsbyer fremviser hus- og gaardenheder af forskellig størrelse.

Niels Lund har indskrænket sig til vage antydninger, og i den nuværende situation med arkæologernes indledende vigtige, men uafklarede resultater ville det ogsaa være ugørligt og uforsvarligt at lægge sig fast paa en løsning, specielt paa en enhedsløsning, for problemstillingen omkring landsbygrundlæggelsen er nu blevet langt mere sammensat og kompliceret end før. Til gengæld er mulighederne for, at et tværvidenskabeligt projekt kan opnaa vigtige resultater for dette socialhistoriens fundamentale spørgsmaal langt større end hidtil. Men arkæologernes videre undersøgelser maa omraade for omraade tolkes og vurderes i snævert samarbejde med specialister fra navneforskning og landbohistorie. Arkæologernes konstateringer af bopladsernes begrænsede varighed og periodiske flytninger indenfor et begrænset omraade i forbindelse med den voksende erkendelse af, at de nuværende landsbyer ikke kan have eksisteret paa samme plads længere tilbage end til overgangen fra middelalder til vikingetid (jfr. en række fynske landsbyer ifølge det odenseanske landsbyprojekt i Skalk 1980) taler for en nyorientering. Hvor man endnu i tresserne var tilbøjelig til at anse landsbybebyggelsen som det primære og stabile og reguleringen som det sekundært udviklede, er det nu nærliggende at forudse en modsat rækkefølge, hvor det organiserede landsbysamfund med indbygget reguleringsprincip har været det primære og kontinuerlige, mens selve landsbyen helt op til middelalderens begyndelse kun har eksisteret som »vandrelandsby«, med periodiske flytninger, naar bygningerne var blevet »saneringsmodne« og indmarken udmarvet. I den nye situation

¹ Jyske Lov I 47 og 51. Jfr. Ole Widding, Markfællesskab og Landskifte, Kbh. 1949, der især s. 131 ff. og 163 ff. behandler (landsby)spaltning i forbindelse med begreber som »vangelage« og »sognefang«.

bliver udforskningen af begrebet »fang« sandsynligvis af fundamental betydning, og en genoptagelse af Ole Widdings studier over »sognefang« og »vangelag« i ny sammenhæng en nødvendighed. Et storfang eller fællesfang som bærer af besiddelsesret og brugsret kan meget vel være udgangspunktet for landsby- og sognedannelse, og muligvis kan den indviede kirkebygning optræde som den stabiliserende faktor. Men som allerede Vorbasse og Sædding fremviser forskellig struktur, den første som en blanding af storgaarde og mindre gaarde, den sidste som udelukkende mere ensartede gaarde omkring en ubebygget midtplads (forte?), saaledes maa man sikkert regne med landsbyer af forskellig type og struktur, herunder vel ogsaa med stormandsejede anlæg ved siden af mere regulære landsbyer, hvor ligeberettigede beboere samledes omkring *grandestævne* eller – med en benævnelse som nordboerne maa have overført til England – *bylag*. Det er et sundt princip at opfatte et laaneord som den første vejviser for et kulturlaan.

Mens det er forstaaeligt, at Niels Lund har udeladt det uafklarede landsbysamfund blandt de sociale institutioner, maatte man dog forvente, at der var blevet plads til en rubrik for *Slægten* eller i det mindste *Familien*. For selv om der savnes direkte belæg for slægten som social institution, føler man sig ikke helt tilfredsstillet ved, at spørgsmaalet under »Senere kilder« afvises som vikingetiden uvedkommende – dog med tilføjelse af et par velformede imødekommende sætninger: »Det er givet, at man i vikingetiden som senere har kendt slægter og følt sig knyttet stærkt til slægtninge. Blodets baand og den fælles arv har altid været stærke realiteter. Det bliver et samfund imidlertid ikke et slægtssamfund af«. Imidlertid er det ubestrideligt, at *æt* er et dansk-nordisk arveord man tidligt møder med funktionelt indhold, og runeindskrifternes meddelelser om slægtskabet mellem stenrejseren og den døde yder vigtige bidrag til bestemmelse af kærnefamiliens struktur, bl. a. om kvindens relativt selvstændige stilling. Her er der tale om fundamental socialstruktur. Dertil kommer, at slægtens selvjustits og kollektive ansvar er saa kraftigt bevidnet i vore landskabslove og i mere spredte kilder i det foregaaende hundredeaar, at vikingesamfundet næppe kan have været uberørt heraf. Talende er den fremskudte plads intern jurisdiktion og hævnpligt udadtil har i vedtægterne for vore saakaldte værnegilder, for her varetog gildebrødrene endnu de funktioner, som man maa have laant fra slægten; det fremgaar af Slesvigs ældste byret (§ 27), der udtrykkeligt jævnstiller bygildets »svorne brødre« som mededsmænd med slægtens medlemmer som kønsnavn i landdistrikterne. Slægtens retslige funktioner maa følgelig være af ældre dato end efterligningen i gilderne, og da dette afsnit af byretten, der repræsenterer den ældste kendte lovgivning i Norden, antagelig stammer fra omkr. 1100, og da endvidere et par svenske runesten fra 11. aarh. (Bjälbo- og Törnevallstenene) bruger ord som »drenge« og »felagi« (fælle) om gildebrødre og altsaa dermed røber vikingetidsstruktur, kan man roligt – uden at paaberaabe sig teorien om fællesgermansk urret – føre slægts- og gildeorganisation tilbage til vikingetiden.² Mindre tryk vil jeg være ved tolkningen af den latinske glose *sodalitas* i en frankisk aarbog for aar 861 som udtryk for et »krigergilde« (s. 60); efter sammenhængen er der snarest tale om et feudalt hirdfølge.³

Ogsaa paa andre punkter kan man lejlighedsvis være uenig med forf. eller mene, at hans kritiske holdning ikke er gennemført konsekvent. Imidlertid er hans knappe karakteristikker af de enkelte grupper indenfor vikingetidssamfundet, der fortrinsvis er bygget over de samtidige runeindskrifter meddelelser, baade nøgterne og rammende. Det gælder

² Aksel E. Christensen, Birka uden Frisere. Maritime Studier tilegnet Knud Klem. Kbh. 1966, s. 30 f. = Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger. Kbh. 1976, s. 159 f.

³ Erling Albrechtsen gengiver i sin oversættelse af *Annales Bertiniani* udtrykket ved »fællelag«; Vikingerne i Franken. Odense 1976, s. 42.

afvisningen af den opfattelse, at samfundet bestod af »frie og lige selvejerbønder«, og bemærkningen om, at slaverne i vikingetiden »kendes især som vare«, mens det maatte være en »trossag«, om landet »har vrinlet med slaver«. Hele afsnittet rummer mange formuleringer, der egner sig som problemstillinger for den systematiske analyse af vikingetidens socialstruktur der tiltrænges.

Middelaldersamfundet

Middelalderen i social henseende lader Kai Hørby være indrammet af to store »hvilede begivenheder«: kristendommens indførelse og reformationen, mens han sætter skille ved midten af det 13. aarh. Det giver plads for to alment beskrivende fremstillinger af samfundsgrupperne: et større afsnit om deres slørede og mangetydede fremtræden i Ældre middelalder og et kortere om senmiddelalderens bedre oplyste privilegiesamfund; dertil er knyttet to forklarende afsnit: et mere dynamisk afsnit om *Kongemagten som samfundsfaktor*, der skiller de to perioder, og en afsluttende principiel karakteristik af *Faktorer i den sociale mobilitet*. Allerede indholdsfortegnelsen viser, hvor vidtfavnende den anlagte opfattelse af socialhistoriens begreb er; i opbygning minder den stærkt om Poul Johs. Jørgensens i 'Dansk Retshistorie', men holdningen er en anden, som det fremgaar af de indledende afsnit om socialhistoriens teoretiske og praktiske afgrænsning.

Ifølge middelalderhistorikeren skal socialhistorien »redegøre for det enkelte individs mere eller mindre regelbundne forhold til sine medmennesker eller til samfundet som helhed«; den er nært forbunden til den kulturelle og økonomiske historie, og den politiske historie bør ikke helt tabes af syne, eftersom politisk indgriben medfører virkninger paa de sociale relationer (s. 85). Skønt alene mennesker kan være handlende, overfører Hørby ved abstraktion handling fra person til begreb, og det sociale begivenhedsforløb opfattes som »forløb af tilstande« eller som »begivenheder af udstrakt varighed«; derved bliver vor »oplevelsen af fortiden« spændt inde mellem store abstrakte begreber (priser og konjunkturer, moralkodeks og juridiske forskrifter, de rige og de fattige, magthaverne eller det jævne folk) paa den ene side og en række »konkrete oplysninger om mennesker, begivenheder og tilstande« paa den anden side (s. 82).

De sociale relationer fordeles (s. 85 f.) paa tre kategorier: Som den første anføres »forbindelser mellem individet og dets medmennesker« af økonomisk art, som den anden »saadanne, som hænger sammen med rigets eller den enkelte bebyggelses sikring og forsvar«; begge disse karakteriseres som »nødvendigheder«, fordi de er underkastet politisk regulering. Ved siden af dem staar den tredje kategori de »frivillige« relationer, dem der rummer valgmuligheder; til dem henregnes bl. a. de familiemæssige og religiøse baand. Da imidlertid baandene indenfor de sociale institutioner, som man er født ind i (slægt, stand, kirke m. fl.) paa ingen maade er svagere end de politisk anordnede baand – hvad forf. selv antyder – saa er denne inddeling ikke særlig hensigtsmæssig, men den tilkendegiver socialbegrebets bredde.

De teoretiske betragtninger ledsages af nogle bemærkninger, især forbehold, der angaar forholdet mellem den ideelle teori og de begrænsede muligheder for praktisk udførelse. Denne begrænsning udtrykker forf. i sit forord saaledes, at fremstillingen derved er blevet »et forsøg paa at gennemføre en sammenfattende diskussion af den viden vi i øjeblikket har«, idet han hertil føjer, at »hulleme i vor viden er endnu større end vi troede«. Det er et meget beskedent udtryk, for trods den indskrænkning Forskningsraadet har medført, er der faktisk leveret en meget alsidig, indtrængende og velafvejet præsentation af hele det socialhistoriske felt. Man faar ikke blot en rigt facetteret redegørelse for socialhisto-

riens yderværker, de sociale institutioner og grupperinger, men samtidig mange indblik i den interne del af disciplinen og især talrige vink og anvisninger til den kommende socialhistorie; ikke mindst afsnittene om kongemagten som samfunds faktor og om den sociale mobilitet fremtræder som vejvisere for det værk, der skal bygge paa primærforskning ud fra socialhistoriske problemstillinger og derfor kan disponeres efter socialhistoriens egne principper.

Aarsagen til den praktiske indskrænkning i forhold til det principielle skyldes nok mindre den kildefattigdom, der tvinger historikeren til at være »nøjsom«, som anført s. 83, end det beror paa forskningssituationen; for vore kendte kilder er langt fra udnyttet til dette formaal. Ganske vist har vi en gammel forskningstradition, der omfatter eller berører sider af socialhistorien, men som fremholdt s. 87 ff. lader denne omfangsrige litteratur – den være sig af rets-, kirke-, kultur- eller økonomisk historisk art – sig ikke umiddelbart omsætte til specifik socialhistorie, men forudsætter et omfattende systematisk kildestudium ud fra nye problemstillinger, og selv om størsteparten af vore middelalderkilder er udgivet, er de ofte enten uden sagregistre eller har registre, der er lidet relevante for socialhistorien; vort brevstof i Diplomatariet og Repertoriet er ganske uden sagregistre, og de fleste af vore vigtige socialhistoriskegnede regnskaber er stadig uudgivne. Alt dette betyder, at fremstillingen fortrinsvis har maattet bygge paa litteraturen, og at kildeanalyser ikke har kunnet blive bestemmende for dispositionen, der fortrinsvis har maattet holde sig til den ydre ramme: institutionerne og samfundsgrupperne.

Med et enkelt eksempel skal jeg forsøge at belyse dette nærmere. Kai Hørby har med rette tillagt middelalderkirken en gennemgribende plads indenfor det sociale liv. Den var ikke blot en øvrighedsmagt sideordnet kongemagten, men samtidig en faktor i det lokale dagligliv af ikke mindre betydning end det folkelige selvstyre: kirken samlede ikke mindre end landsbystævnet, kirkestævnet ikke mindre end tingmødet. Forf. har erkendt dette og indføjet en rubrik om *Sjælenes frelse* foran afsnittene om institutioner og socialgrupper, men ud fra nuværende forskning har det selvfølgelig ikke været muligt at udfylde paragrafferne med de menneskelige kontakter bag den ydre ramme; man faar mere at vide om, hvad det vil sige »at leve under kirkelige institutioners herredømme« (s. 137) end om individets sociale oplevelser. Forf. understreger ogsaa med rette, at det kirkelige liv skifter indhold i tiden mellem kristendommens indførelse og senmiddelalderen med dens rige fromhedsliv forud for reformationen, og det angaar ikke mindre det sociale og mentale omraade end det religiøse. Forf. peger paa de mange medmenneskelige kontakter mellem kirkens mænd og menigheden eller dens enkelte medlemmer; det gælder ikke blot ved skrifte, sakramentale handlinger, prædiken og anden snæver kirkelig virksomhed, men ogsaa i fællesskabet om kirkebygning og kirkeudsmykning, gennem kirkefester og ceremonier udenfor kirken, ved nære valfarter og fjerne pilgrimsrejser, ved krav om gensidig hjælp og ved formuleringen af sentensen »den rige hjælpe den fattige«, der siden overførtes til skatteudskrivningen. Kort sagt: Kirken forstod at vække den sociale samvittighed. »Det er tankevækkende for et moderne menneske at se, med hvilken omhu der i middelalderen arrangeredes gudstjeneste og forbøn til fordel for syge og nødstedte mennesker, med næsten samme ihærdighed som der i vore dage sendes mad og medicin til katastrofe-ofre i fremmede lande« (s. 139).

Alt dette er elementer i den middelalderlige socialhistorie, og det kan til brug for kommende forskning fremdrages af et rigt, men næsten uudnyttet kildestof. Det gælder ikke blot de normative love og forordninger, herunder ogsaa gilders og lavs vedtægter om fælles gudstjeneste og gensidig hjælp som udtryk for dagliglivet, men ogsaa konkrete sager fra Andreas Sunesens korrespondance med pave Innocens og synodaloptegnelsernes afgørelser i enkelttilfælde samt ikke mindst de utallige vidnesbyrd fra det uoverskuelige

brevstof. Hertil kan føjes de kunstneriske udtryk fra de romanske granitskulpturers tolkninger af døds- og sjæleangst til de gotiske kalkmaleriers vidnesbyrd om det religiøse og profane menneskeliv, der dog kun lader sig udnytte efter nøje prøvelse. Til alt dette giver vore kirkehistorikere kun sjældent mere end indirekte anvisning; profanhistorikere som Ellen Jørgensen, Troels Dahlerup og Anne Riising har nok bedre indfaldsvinkler, men uden indtrængende studier lader det sig alligevel kun sporadisk udnytte. At en saadan forskning kan gennemføres med gode resultater er godtgjort af den norske historiker Edv. Bull (1881-1932) med doktorafhandlingen *Folk og kirke i middelalderen* (1912).

I fremstillingen af Ældre middelalder er der mange gentagelser fra Vikingetidens samfund. Det skal ingenlunde bebrejdes forf., der nødvendigvis maa skaffe sig baggrund for de opdukkende, men længe svagt oplyste institutioner. Derimod bekræfter det som anført det uheldige i at skille vikingetiden fra middelalderen, især naar der ikke har været nogen redaktion til at formidle overgangen mellem de to meget uensartede forfatterskaber. Dog, netop paa grund af modsætningerne rummer gentagelsen visse fordele; for hvor man i første omgang mødte et emne i Niels Lunds dristige og problematiske nytolkning i hans knappe og absolutte stil, gentages det i næste afsnit i Kai Hørby's bredere fremstilling af de herskende anskuelser og med en velafvejede vurdering af forskningssituationens muligheder. Men det er ikke blot fremlæggelsen der er forskellig; næsten konsekvent fremstilles forholdene med afvigende opfattelse, undertiden som et dementi af forgængerens synspunkt. Hvor Lund stillede sig afvisende overfor stednavnene som kilde til bebyggelsesalder, fortsætter Hørby: »Der kendes imidlertid saa faa eksempler paa navneskift i middelalderen, at man trygt kan se bort fra dem i vor vurdering« (s. 101), hvorefter han anerkender stednavnene som en ikke mindre vigtig kilde til bebyggelsens historie, om end nok en i det konkrete mindre sikker kilde. Om landsbyen og slægten i vikingetiden er Hørby ikke alene mere positiv, men ogsaa mere fyldig. Den omfattende slægtsolidaritet op i højmiddelalderen antages at have været under afvikling fra et eventuelt slægtsamfund i vikingetiden. Landsbyen med dens kendte selvstyre og fællesskab i vang og fællede og med brugsret til overdrev og skov placeres som gængs bebyggelsesform, men ved siden af indrømmes der plads for enkeltgaarde og storgaarde, hvis ejere undertiden sad inde med hele landsbyer. Bebyggelse og folketal opfattes som fortsat voksende, indtil maksimum naaedes i højmiddelalderen. Denne vækst hindrede dog ikke, at der udover den dyrkede jord stadig fandtes udstrakte omraader mellem bebyggelserne i form af skov og overdrev, og disse voksede i de følgende aarhundreder, hvor man begyndte at opgive dyrkning af marginaljorderne, mens mange landsbyer, fortrinsvis de yngste udflytterbyer, lagdes »øde«.

Det menneskelige fællesskab var noget fundamentalt for det middelalderlige samfund; det tillod ikke nogen at isolere sig, og den enkelte følte det som en livsnødvendighed at staa sammen med andre. Det gælder de mindste enheder, slægt og landsby, men ikke mindre den lidt større kreds: tinget og gildet. Disse sidste indgaar begge med beskrivelse af deres væsentlige funktioner, og naar behandlingen kan synes lovlig kortfattet i forhold til deres betydning, skyldes det især forskningssituationen, hvor tinget næsten udelukkende er fremstillet som et redskab for retsvæsenet, mens gildet som almen samfundsorganisation alene er karakteriseret af retshistorikeren Poul Johs. Jørgensen. Imidlertid behøver institutionernes retslige indhold ingenlunde at dække deres sociale betydning. Som tingets vigtigste funktion fremhæver forf. dels dets sikring af ejendomsrettens rette opretholdelse og dels sanktioner overfor lovovertrædere og misdædere; det repræsenterer selvfølgelig ogsaa vigtige sociale realiteter, navnlig saadanne der er bedst overleveret i kraft af lovenes kategoriske bestemmelser eller den særlige interesse for at bevare diplomer om ejendomsret. Men tinget havde andre og maaske nok saa alment vitale funktioner i social hen-

sende. Det hænger dels sammen med den fremhævede stræben efter offentlighed ved alle ordninger, overenskomster og mellemværender, hvor tinglysning gjorde en aftale mere sikker, og tingsvidnet foregreb bevisførelse. Tinget var samfundets erindring og dets vogter af hævnd, idet »oldinge« ved deres vidnesbyrd om hændelser og vilkaar aartier eller snese af aar tilbage afgjorde, hvad der var ret. Tingets vigtigste opgaver var at formidle og opretholde fred og solidaritet ved at sætte sin autoritet bag de trufne afgørelser, og som afgørelse foretrak man oftest at sanktionere et indgaaet forlig eller en ved ed bestyrket afvisning af en anklage, evt. stadfæste en ved ed bestyrket anklage, fremfor at afsige en usikker kendelse efter vidtløftig procedure. Det er vigtigt at forstaa værdien af en saadan formel procedure i et primitivt samfund, hvor den autoritative afslutning maatte vurderes højere end den sagligt retfærdige afgørelse. Afgørelsernes styrke beroede især paa de »lovfast« tingmænds troværdighed og paa samfundets krav om aabenhed; den der skjulte sin handling, svigtede sit ord eller udviste falskhed, kendtes æreløs og straffedes ved at blive sat udenfor samfundet som »tremarksmand« eller – i grovere tilfælde – dømtes fredløs, indtil han ved et eventuelt forlig kunde købe sig sin fred og ære tilbage.

Tingets sociale historie og dets bidrag til almen socialhistorie kræver nye analyser af lovstoffet og en nøje gennemgang af det relevante brevstof ud fra særlige synsvinkler; det vil givetvis afsløre, at praksis ofte afveg stærkt fra de gamle lovbestemmelser, idet man anlagde nye normer uden at ændre loven. Det gælder ikke mindst ændringer i retten til at møde og fungere paa tinge. For ikke enhver »bofast« var tingberettiget, ikke enhver tingmand var »lovfast«, og det er et spørgsmaal, om selvejernes særret som sandemænd og til afgørelse af ejendomssager altid kunde overholdes. Kort sagt: de faktiske forhold er endnu mere uklare end i Hørby's fremstilling – her bevidst eller ubevidst?

Frem for alle andre institutioner tillader gildet os at trænge ind i middelaldersamfundets sociale dagligliv. Forf. fremstiller levende problemerne omkring broderskabernes og gildernes opstaaen og om værnegildets retslige og merkantile funktioner i Valdemars-tiden, hvor man stadig kan spore dets rolle som substitut for slægten – eller med forf.s ord: gilderne »overførte normer og praksis fra slægtens hævn- og fejderregler« (s. 161). Ogsaa den fundamentale forskel i gildebrødrenes sanktioner antydes: udadtil gensidig hjælp til at hævne eller til at unddrage sig hævn og sanktion for drab, vold og fornærmelser, indadtil udstødelse af gildet ved alvorlig svigten af solidaritet og loyalitet, herunder fortielse af fornærmelser eller overgreb. Max Pappenheims mere end hundrede aar gamle bastant-juridiske værk om værnegildet trænger stærkt til afløsning, men langt mere savnet almene monografier over gildeinstitutionens mærkværdigt smidige og sejlivede ramme om menneskeligt samkvem under yderst varierende former gennem mange aarhundreder – hertil visselig ikke mindst om de opstillede normer for det rigt pulserende liv med festligt samkvem der rørte sig. Men skønt der i snart hundrede aar har foreligget en fyldig udgave af de middelalderlige gilde- og lavsskraaer med tilføjede medlemslister, regnskaber, optegnelser og aktstykker og udstyret med et fortrinligt sagregister, foreligger der stadig ikke offentliggjort arbejder herom. Det forklarer, at forf. i afsnittet om senmiddelalderen kun giver korte glimt om gildets evne til at overleve og forny sig med nye funktioner (jfr. s. 250 f.), alt mens slægtens rolle i det almene samfund reduceres eller forsvinder. Man kan følge, hvorledes gensidigheden i de sene værnegildeskraaer og endnu mere i de fromme broderskaber svinder som retsligt værn, men samtidig udbygges som pligt til at hjælpe i livets almindelige haarde vilkaar, det være sig ved brand, indtraadt fattigdom og sygdom samt til pilgrimsrejser og efter døden ved vaagen og ligfølge samt siden ved begængelser og sjælemesser at sørge for afdøde brødres og søstres sjæle i det hinsidige.

Senmiddelalderens stændermentalitet fik gildevæsenet til at blomstre op paany, idet det nu organiseredes efter skærpet social lagdeling og erhverv: købmænd, kræmmere og lavere borgerskab efter rangfølge, herunder haandværkere, der yderligere fordeltes efter deres fag i gildeprægede lav, endda ofte med særskilte svendelav. Gennem alle omskiftelser med fortsat styrkelse af de erhvervsmæssige formaal opretholdtes den organisatoriske gilderamme, ligeledes det religiøse islæt i nær tilknytning til en af tidens mange konkurrerende helgener, og saaledes at det selskabelige element er forblevet noget cntralt. Skraaerne indeholder talrige bestemmelser om sømmelig optræden og afstemte bøder i mønt eller drikkevarer for overtrædelser, saavel ved gildestævne som ved festlige møder, »kost« og »adeldrik«. Kort sagt: et broget, ofte negativt udtrykt billede af skiftende omgangsformer og etisk holdning, hvor ligemænd mødtes. Det hører ogsaa med til socialhistorien.

Det samme gælder de regelmæssige møder af folk af samme stand og ens interesser man træffer i videre sammenhæng end i de lokale gilder. Jyske herremænd samledes aarligt i januar til snapstingsmøde i Viborg og fynsk adel til landemøde i Odense, præsteskab fra større eller mindre omraader mødtes tilsvarende til synoder eller i gildeprægede kalenter, og lejlighedsvis afholdtes der købstadsmøder, hvortil bystyre og borgerskab sendte repræsentanter til forhandling om aktuelle spørgsmaal. Alene bønderne maatte nøjes med deres hjemlige bystævner, men ogsaa til dem trængte de gildemæssige bestemmelser ud; dog er kun ganske faa af deres »Vider og Vedtægter« fra middelalderen bevaret. Alle disse former for kontakt og i det hele taget den sociale betydning af samkvem og kommunikation er det, der fylder mindst i forf.s ellers saa righoldigt sammensatte buket. Det gælder ligeledes torvedagens ugentlige kontakter mellem by og land og aarsmarkedernes større forsamlinger af folk fra fjernere egne, herunder udlændinge. Som kirken ofte laa op til torvet, saaledes var markederne ofte henlagte til festdage for lokale helgener, saa religiøse optog kransede torveboderne, muligvis krydret med et islæt af politiske møder som i Sverige. Markederne holdt sig ikke alene til købstæderne; der afholdtes ogsaa markeder i landdistrikterne, især ved helligkilder og ved klostre og kirker med undergørende relikvier; der nævnes en 30-40 kildemarkeder og vel ligesaa mange valfartskirker, men kun om de færreste er der middelalderlig overlevering. Disse møder med denne brogede blanding af merkantilt, religiøst og medicinsk indhold er karakteristisk for senmiddelalderlige fromhedsliv. Alt dette og ikke mindre de lange pilgrimsrejser til de store kultsteder udenfor riget maa tages i betragtning ved en socialhistorisk syntese, skønt de overlevere kilder herom er faa og indholdsfattige og udforskningen af dem yderst spredt og tilfældig.

Middelaldersamfundet var under fortsat og ofte radikal omformning. Denne proces er et stadig tilbagevendende tema hos Hørby, der ogsaa spørger om, hvorledes det gik til, og hvad der var de drivende kræfter. Svaret lades aabent, men han fremholder med rette, at »Valdemarernes kongedømme blev skabt efter europæisk mønster med kirken som virkende støtte« (s. 171). Denne treklang maa man stadig have i erindring, naar det i det følgende alene er »Kongemagten som samfunds faktor«, der (s. 181-218) bliver genstand for indgaaende behandling.¹ Det kan for saa vidt være rigtigt, som det er kongemagten der er den handlende faktor, men det maa ikke overses, at den langt ind i det 13. aarh. udnyttede kirkens civilisatoriske og sociale indstilling – og oftest i tæt samarbejde. Dette samspil er fint udnyttet, hvor det om arengaerne i Valdemarernes konge-

¹ Jfr. s. 180: »I virkeligheden er omdannelsen af det gammeldanske samfund et fænomen, som vi først kan slutte os til paa grundlag af en betragtning af kongemagten som samfunds faktor«.

breve hedder (s. 210), at de er udtryk for »den danske kongemagts selvforstaaelse«, men samtidig betoner deres nære tilknytning til europæisk ideologi, og selv om de er formulerede af »anonyme diktatorer«, maa det ikke overses, at disse givetvis har haft nær kontakt med de danske kirkeledere, mænd som Absalon, Peder og Andreas Sunesen og vel ogsaa de to første ærkebiskopper Asser og Eskil, der alle samtidig var politiske samfundsledere.

Kongemagtens vækst er klart og levende fremstillet, og man sporer en styring i dispositionen, der fører frem til den sociale betydning af de nydannede institutioner; dog kunde man have ønsket, at de sociale virkninger var noget fyldigere formuleret i forhold til præmisserne, for det lader sig ikke nægte, at vi faar mere at vide om kongelig samfundsmagt end om dens betydning for sociale nydannelser. Det fremgaar af et par eksempler. Der anvendes seks sider til at beskrive ledingsvæsenet og dets udvikling, men kun en enkelt side til at redegøre for virkningerne i »Sociale forskelle« s. 191. Til gengæld opvejer det meget, at bestemmelsen om at en havnebonde »ikke i sit sted maa sende sin lejedreng eller sin træ« er kommet med; for denne sætning fra Jyske lovs ledingsbestemmelser (III, 2) aabner indgang til mentaliteten i det gammeldanske samfund under kongelig paavirkning – men samtidig ogsaa til problematisk tolkning. For ved siden af den fremførte opfattelse, at bestemmelsen »viser hen til Samfundets aristokratiske karakter«, foreligger en anden ikke mindre sandsynlig tolkning, nemlig at den røber de frie bønders reaktion mod den stærke kongelige indflydelse paa ledingsordningen. Tilsvarende faar man derefter knap en halv snes sider om »Kongens gods og skatter«, men kun godt en side til den sociale konklusion heraf: den indrømmede skattefrihed til de jordbesiddere, der havde forpligtet sig til at vove deres hals for konge og rige ved at præstere kvalificeret hærtjeneste.

Der findes en kortfattet markering af herremandsstandens opstaaen og med den indledningen til stændersamfundet. Dertil kunde ogsaa være føjet, at det skete i form af den feudaliserende af samfundsstrukturen med troskabsbånd i pyramidal opbygning, der først omtales s. 222. En indfaldsvinkel hertil ligger snublende nær, idet etymologien til ordet *herremand* behandles, men desværre med den ældre og lidet sandsynlige forklaring, at ordet betyder *hærmænd*, fremfor den baade sprogligt og begrebsmæssigt mere sandsynlige tolkning »en herres mand«. Glosen forekommer tidligst i Jysk Lov III, 15 og her ifølge de ældste og bedste haandskrifter oftest i genetiv og i to ord, *herræ man*, og tilmed i nær tilknytning til III, 8, der bestemmer hvilke herrer, der ved siden af kongen maa tage »mænd«, nemlig hertugen, kongebørn og -frænder, grever og biskopper indenfor deres eget omraade; endelig er samtidens etymologi direkte udtrykt i ærkebiskop Jacob Erlandsens byret for København af 1254, hvis § 14 forbyder borgerne at afhænde grundejendom til fyrste, hirdmand (*miles*) og til herremænd (*homines dominorum*, qui vulgariter dicitur *herræmæn*).² I alle tilfælde markeres herved et afgørende skifte for middelaldersamfundets overgang til senmiddelalderens stændersamfund. Valdemarstidens statsretslige og mentale baggrund herfor fremstilles i de følgende smaakapitler og selve stændersamfundet indtil aar 1500 behandles nærmere i afsnittet Privilegiesamfundet.

Kapitlet om senmiddelalderen er skrevet som en kontrast til Ældre middelalder med understregning af nydannelser og ændringer. Fremstillingen af de enkelte institutioner og forhold er herved blevet meget knap, undertiden næsten rene konstateringer af forhold,

² Den grammatisk fejlagtige sætning (*homini* – herremæn) lyder i originalen (Dipl. Dan. 2. r. I, nr. 138) saaledes »... alienare principi aut militi vel homini dominorum qui dicitur herremæn«. Jfr. Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati. Kbh. 1945, s. 127 f. m. henv.

der er mere indgaaende belyst i Hørby's samtidig udkomne afsnit i Gyldendals 'Danmarks historie' II; men her bør man ikke overse de mange personlige bemærkninger med socialt perspektiv. De findes bl. a. i behandlingen af det stadig stærkt debatterede spørgsmaal om den saakaldte senmiddelalderlige krise, hvor ødegaardes opstaaen og landsbyers nedlæggelse ledsagedes af en omstrukturering af de gamle landsbyer, hvor mangel på landsbyvæbner og hans gaardsæder og – især – deres efterkommere nu kunde mødes paa bystævnet under lige vilkaar med den hjemmevante kreds af gaardbrugere, de faa selvejere og de mange fæstere, der ofte bestod af adelens, kirkens og kronens tjenere i broget flok.

Angaaende købstadvæsenet har Hørby foretaget en ejendommelig, men næppe holdbar sondring mellem *Byerne* for ældre middelalder og *Købstæderne* i senmiddelalderen. Men hvad enten man lader købstaden være defineret ved kongeligt privilegium (s. 162) eller ved økonomi og erhverv (s. 249), maa købstadsbegrebet føres tilbage til købingernes fremvækst under Valdemarerne og vel helt tilbage til bydannelsen i vikingetiden. Fra første færd er kongen optraadt som byherre med myndighed til at garantere stedets særlige ret og fred, herunder især det merkantile liv med torvefred mod told og andre afgifter. I dette forandres intet ved indførelsen af raadsforfatningen i midten af det 13. aarhundrede, der fandt sted jævnsides med at hanseaterne var begyndt at beherske dansk handelsliv.

Med særlig interesse maa man studere det afsluttende afsnit *Faktorer i den sociale mobilitet*, der kort meddeler forf.s overvejelser over momenter, der ikke har faaet den dem tilkomne plads i det foreliggende værk; det gælder især de fundamentale elementer, der bør være vejledende for dispositionen af fremtidig forskning og den deraf udledte socialhistorie. Her lægges der afgørende vægt paa mobilitetens betydning for socialhistoriske ændringer, især stændersamfundets opstaaen i senmiddelalderen med kontrasten mellem de principielt lukkede stænder og de i praksis eksisterende muligheder for at skifte stand, det være sig i kraft af kongetjeneste, uddannelse eller ægteskab, tre momenter, der hver især er funktionelt belyst. Socialhistorisk inspiration kan der ogsaa hentes fra de andre smaa kapitler. Det gælder *Frihed og ufrihed* med de vigtige varierende bindinger af det individuelle menneske, i ældre middelalder trældommens ophør, hvor nøgterne og indsigtfulde konstateringer kontrasterer mod vore ideologers yndede løse »slavesamfund«, det gælder fra senmiddelalderen fremvæksten af det halvfeudale baand, værnet, der udviklede sig til den vornede fæsters stærke binding til sin jorddrot, og endelig dækker det pseudobegreberne »fri« kontra »ufri« om de to herrestænder i forhold til borgere og bønder, og som kun angik ulighed i forhold til konge og stat, især skattefrihed. Under rubrikken *Rigdom og fattigdom* bedømmes rigdommens begrænsede betydning som socialt kriterium, og der advares mod at bedømme middelaldersamfundet ud fra moderne produktionsforhold og pengeøkonomiske normer i stedet for tidens egne normer. Det middelalderlige landsbyfællesskab skal ikke dømmes ud fra betragtningerne ved dets ophør, og det er lige saa urimeligt at maale det middelalderlige samfund med kapitalismens alen; havde Marx haft vor indsigt i middelaldersamfundet, hævder Hørby, kunde han snarest »have anvendt middelalderøkonomien som et ufuldkomment idealbillede end som et første stadium i udviklingen mod det kapitalistiske samfund«.

Med alt hvad *Middelaldersamfundet* rummer af konkret viden og frugtbare synspunkter om socialhistoriens sande begreb er Hørby's vigtigste indsats muligvis paavisningen af, at selv for middelalderen, den tidsalder der frem for alle andre er mest intenst studeret og oftest beskrevet som samfundshistorie ved siden af den politiske begivenhedshistorie, er der alligevel en lang forskningsmæssig vej, før socialhistorien er skrevet paa dens egne præmisser.

Fra standssamfund til rangssamfund

Socialhistoriens 3. bind omfatter det 16. og 17. aarhundrede, tiden fra senmiddelalder og reformation gennem hele adelsvældens periode frem til enevældens første generation med etablering af grever og baroner ved siden af geheimeraader og amtmænd. Værkets titel dækker følgelig præcist. Forfatteren er professor E. Ladewig Petersen, den fine kender af periodens indre historie, som han netop samtidig har beskrevet i Gyldendals 'Danmarks historie' II, 2 (1980).

I dette bind møder vi atter en ny opfattelse af socialhistoriens begreb, idet der her er tillagt den økonomiske sammenhæng en førsteplads som bestemmende faktor. Dermed tilgodeser forf. det ovenfor anførte understregede hensyn til formaålet med værket, men det er samtidig en indstilling, der harmonerer med den teoretiske ramme, som forf. har opstillet: Moderne socialhistorisk forskning »har som opgave at analysere og forstaa samfundets opbygning af mennesker og grupperinger, hvis placering indbyrdes og i forhold til helheden bestemmes af økonomiske, sociale og politiske, materielle og immaterielle faktorer« (s. 14). Hertil føjes, at samfundet ikke maa opfattes som statisk, men betragtes under dets stadige omformning, hvor hver enkelt af de tre nævnte sektorer »lader sig bestemme« med skiftende vægt eller andel fra periode til periode, saaledes som det er illustreret i diagrammet s. 15. Denne sideordning af det økonomiske element i præmisserne med det sociale udviser stor overensstemmelse med den nyskabelse indenfor historien, der har præget første halvdel af vort aarhundrede, hvor de to begreber, det økonomiske og det sociale, ofte jævnstilles som uadskillelige dele af en helhed, saaledes som det paa alle hovedsprog allerede i titelen er markeret for en lang række storværker og nystartede tidsskrifter.

En nærmere betragtning godtgør dog hurtigt, at holdningen hos Ladewig Petersen i praksis som i teori er en ganske anden. Man mærker saaledes præget af en personlig tilegnelse af visse sider af den franske *Annales*-skoles socialpsykologiske indtilling og dens krav om at »gaa ud fra samtidens egne samfundsnormer og sociale menneskevurdering« (s. 16). Dertil kommer den hollandske agrarhistoriker B. H. van Bath og den franske socialhistoriker Roland Mousnier, der specielt nævnes som inspiratorer for den »teoretiske model« bag værkets stratigrafiske opfattelse af stændersamfundet; det indebærer, at socialhistorien stiller langt »bredere krav« end den økonomiske historie, idet den indtager en lang række sociale og andre immaterielle faktorer i behandlingsfeltet (jfr. s. 30). Vigtigt er det samtidig at notere, hvorledes historikeren fastholder en klar afstandtagen fra moderne modelforskning; han vil nok anvende modelanalyse, men kun som redskab og kun en saadan, der er befriet for »alle elementer af nødvendig lovmæssighed«, og specielt tager han afstand fra forskning, der er forbundet med økonometri, »kvantificeringsmagi« og beslægtede retninger med deres for historien saa farlige generalisationer (s. 17 og 31 f.). Endelig maa det ikke overses, at Ladewig Petersen som hans medforfattere understreger, at moderne dansk socialhistorie endnu kun er i sin vorden, saa fremstillingen »i mange henseender endnu kun kan blive provisorisk eller endda maaske kun impressionistisk« (s. 29; jfr. s. 37). Ja, men da en impressionisme med et myldrende nyt indhold og med mange frugtbare indfaldsvinkler til lovende muligheder i fremtiden.

Efter den principielle Introduktion om socialhistoriens begreb følger selve fremstillingen, der er delt i fire hovedafsnit. Det første og største er en omfattende redegørelse for periodens socialhistoriske grundforhold: befolkning, stænderorganiseret samfundsstruktur og produktionssystem samt levestandard (s. 39–168). Derefter følger tre kronologiske hovedafsnit: Standssamfundet 1493–1558 (s. 169–240), Standssamfundets opløsning 1558–1629 (s. 241–316) og Skattestatens vækst 1629–1700 (s. 317–416) samt en afsluttende

Sammenfatning om overgangen fra standssamfund til rangssamfund (s. 417-27). Til Introduktion og hvert af de tre hovedafsnit er der føjet en fyldig og instruktivt ræsonnerende Forskningsoversigt, der ud fra trykte og utrykte kilder desuden giver anvisning paa mange forskningsmuligheder. Der meddeles ikke nogen samlet motivering for denne kronologiske leddeling, men af teksten fremgaar det, at den fortrinsvis er økonomisk begrundet og specielt betragtet ud fra et aristokratisk herremandsynspunkt. For skellet ved 1558 nævnes Koldingrecessen med dens garanti for adelsgodsets adelige frihed og herremandens ret til »at gøre sig sit gods saa nyttigt som han kan« (s. 184). For 1629 som skille nævnes alene den jyske borgerstands opposition mod den privilegerede, men forgældede adel (s. 381 f.), men hertil maa føjes et par andre momenter, saaledes højadelens ekspansive storgodsdrift (s. 359) og især »skattestatens fødsel og befæstelse« (s. 340), begge dog med 1630 som angivet udgangspunkt. Med langt større klarhed karakteriseres det afsluttende i afsnittet Hovedlinier (s. 417-22), hvad der præger de enkelte hovedafsnit. Her hedder det om senmiddelalderen og reformationstiden: »Med næsten monumental ensidighed præger landets agrare produktionssystem dets sociale udvikling, (der) formes under stærkt aristokratisk farvede auspicer«. Om den følgende periode (ca. 1550-1630) konkluderes, at »den sociale lagdeling af adelen og borgerstanden ... gennembrød det formelle standsskema, gjorde skellet mellem adel og borgeraristokrati økonomisk meningsløst«, selv om »de sociale konsekvenser« først blev draget ved statsomvæltningen 1660. Endelig udtrykkes det meget kategorisk om de »nye sociale tendenser« efter 1630, at »helt afgørende for den sociale udvikling i landet blev dog skattestatens enorme og hastige vækst under de ændrede udenrigske vilkaar efter Kejserkrigen«.

Efter værkets anlæg er det saaledes økonomiske kræfter, der har bestemt socialhistoriens forløb. Det udtrykkes skarpt og programmatisk i kapitlet *Standssamfund og social differentiering* (s. 120 ff.), der indledes: »Ideelt opbygges stændersamfundet under adeligt aristokratiske auspicer som en afspejling af landets produktionssystem«, og efter at der er redegjort for, at en blomstrende borgerskabselite ofte havde distanceret adelen økonomisk og var blevet dens kreditorer og dertil i 1641 havde opnaaet en vis ret til at gøre udlæg i frit adelsgoods, konstateres lakonisk, at standsskemaet »ved midten af 1600-tallet var blevet en fiktion.« For Ladewig Petersen er titelen *Standssamfundets opløsning* derfor logisk. Det er den socialhistoriske konsekvens af hans frugtbare nyvurdering af perioden som en udvikling *Fra domænestat til skattestat*, titelen paa det centrale værk fra 1974, der syntetisk samler hans mange aars studier. Alligevel er det et spørgsmaal, om det velstaaende borgerskab og skattestaten har gjort stænderordningen til en fiktion.

Den teoretiske begrundelse for tesen finder man i introduktionen, hvor forf. s. 17 f. behandler begreberne *stand* og *klasse*. Han afviser her at anvende klassebegrebet som forklaringsmodel, men accepterer det som analysebegreb. Det er vel metodisk i orden; men fastholder man – modsat forf. – strikte, at social lagdeling i et standssamfund primært er bestemt af retslige privilegier, mens den i et klassesamfund primært beror paa økonomiske kriterier, er tesen straks mere tvivlsom, med mindre periodens økonomiske lagdeling har gennembrudt den standsmæssige. Det skal ikke benægtes, at borgerskabets økonomiske vækst har medvirket til statsomvæltningen 1660, men selv om standsbegrebet politisk blev bragt til ophør og forbigaaende blev gennembrudt socialt, mens adelige privilegier udvidedes til nye kredse, maa man paa længere sigt snarere tale om en omformning af standsbegrebet med en skærpelse af den sociale lagdeling som følge. For som forf. selv har fremholdt, især i kapitlet *Det nye aristokrati* (s. 394 ff.), vilde enevoldsmonarken ikke tillade, at hans ledende embedsmænd skulde indtage en ringere status end den gamle herremandsadel, og siden 1671 gennemførte en række forordninger et helt

nyt standssystem, hvorved kongetjeneste gav rang som adel eller – for de højeste sammen med de nye grever og friherrer – medførte ophøjelse til højere rangklasser end almindelig adel. Lidt senere aristokratiseredes hele godssystemet (i 1682), bl. a. indførtes »komplette sædegaarde« med skattefrihed. Godsejerne – gamle som nye – opretholdt ogsaa deres nedarvede husbondret og øvrighedsmyndighed over deres fæstere. Hele det gamle patriarkalske system for landbefolkningen fæstnedes og strammedes ved dets indføjelse i Danske Lovs 3. bog *Om verdslig- og huus-stand*, der ogsaa systematiserede standsbegrebet for borger og købstad samt lovfæstede og udvidede det nye rangbestemte adelskab, der yderligere fæstnedes ved rangforordninger fra 1690'erne. Under den første generation af enevælden var adelskab saaledes snarest blevet retableret som en privilegeret stand af kongelig naade for statstjeneste som i middelalderen, dog nu gradueret i rangklasser, mens samfundet iøvrigt fortsatte sin traditionelle stænderdelte tilværelse.

Medens det saaledes stadig var privilegierne, der i første række delte folket efter stand, kan man baade før og efter enevældens indførelse indenfor hver enkelt stand udskille særlige klasser efter økonomisk-funktionelle kriterier (jfr. forf.s overvejelser s. 135). Forf. efterlyser med rette undersøgelser over den faktiske mobilitet mellem stænder og klasser. Det er givet, at opstigning til adelstanden var yderst sjælden i tiden forud for enevælden, ligesom ogsaa blandede ægteskaber og sociale kontakter paa lige fod var undtagelser; bortset fra den kongelige indgriben fortsatte dette under enevælden, og kongen selv saa meget nøje paa rangklasserne. Med ordene »Lige og Lige udi Stand føje sig bedst sammen« afviste Christian V i 1690, at den rige Jørgen Skeel af fornem gammel adel maatte ægte en komtesse, en datter af grev Frederik Ahlefeldt. Alene for gejstligheden som herrestand var stændersystemet ophørt, og det allerede ved reformationen. Det lutherske præsteskab kom til at mangle fast staasted i stænderordningen. Præster og biskopper rekrutteredes fortrinsvis fra borger- og bondestand, og sammen med akademikere indgik denne »lærde stand« nære kontakter med borgeraristokratiet ved ægteskaber og selskabeligt samkvem, hvad der resulterede i en lang række »patriciske slægter« som landsdækkende kulturelite. Herom har forf. alene et meget kort kapitel, *Præster og akademikere*, men saa vægtigt det end er, og saa prægnant end udtrykket »reformationen skabte præstehjemmet« end er, saa savnes der dog en indgaaende redegørelse for præstens sociale betydning for landbosamfundet, ikke blot som sjælesørger, men ogsaa og især som sogneboernes tillidsmand og raadgiver i det timelige, dertil ikke sjældent som deltager i et socialt meget oplysende med- og modspil med den stedlige herremand, der som kirke-ejer havde patronatsret med ret til at indstille ved præstevalg, derimod ikke mulighed for at afsætte ham. Der er ofret meget paa at bevare de danske præstegaarde som kultur-minder, mens planerne om at udforske det kulturelle og sociale liv, der udgik fra præstegaardene aldrig er blevet virkeliggjort, skønt den finske historiker Gunnar Suolahtis klassiske værk om 'Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen' (1919, i svensk oversættelse 1927) nok burde virke inspirerende.

I det indledende hovedafsnit om standssamfundets basale elementer optager befolkningsstatistik og demografi mere end broderparten, men det kniber med at faa de i sig selv yderst værdifulde tabeller fra den førststatistiske tid udnyttet i talende sociale analyser. Forklaringen er stadig den enkle, at relevante forundersøgelser mangler. Afsnittet maa derfor foreløbig nøjes med at være befolkningshistorie og fungere som indgangsport til et kommende værk. Som eksempler paa afsnittets kvaliteter som vejviser for fremtiden skal nævnes kapitlerne *Befolkningsvækst og social differentiering* og *Gaarde og huse* med tilhørende tabeller 6–11, der fører lige ind midt i problematikken omkring stænder-

begrebets styrke som bremse paa mobiliteten indenfor landsbysystemet, der var under befolkningspres. Særlig fin i metodisk henseende er tabel 6 s. 58, der med sin spaltning af bebyggelsesudviklingen mellem sogne med hovedgaarde og dem uden kan bane vejen til spørgsmaalet om de sociale følger af hovedgaardernes storgaardsdrift. Forf. skal ingenlunde klandres for sin forsigtige tilbageholdenhed paa dette stade med hensyn til at fremsætte forklaringer. Tværtimod maner et eksempel fra befolkningsudviklingen i købstæderne til forsigtighed. S. 51 argumenteres der med tørre tal fra Aarhus og Ribe for, at købstadborgere i overraskende ringe grad blev rekrutteret fra byerne selv men til gengæld i forbavsende høj grad fra landsbyerne i oplandet. Grundlaget er Alb. Olsens studie fra 1932 over købstadbefolkningen med ledsagende tabeller, der er hentet fra borgerskabsprotokollerne og meddelt uden den nødvendige kritiske prøvelse ved konfrontationer og anden kontrol ved udnyttelse af skattelister og lavsarkiver. Der kan næppe være tvivl om, at tallene giver et endog meget skævt billede af virkeligheden, for dels skal de uangivne hjemsteder næppe fordeles ligeligt i de anførte kategorier, og dels og navnlig skyldes misforholdet, at borger- og mestersønner, der ikke betalte afgift, ikke regelmæssigt blev indført i borgerskabsprotokollerne. Indenfor haandværket kan man ved nærmere studier iagttage samme system som ved præsteembederne, at stillingerne nedarvedes ikke blot gennem sønner, men i andre tilfælde via spindesiden ved at mester-svenden som kapellanen ægtede den afdøde mesters efterladte enke eller datter; jfr. forf.s overvejelser s. 86 ff. om det »europæiske familiemønster«.

I dispositionen af det ældste kronologiske afsnit har forf. givet afkald paa at skildre begivenhederne omkring reformationen som et socialpolitisk drama jævnsides den religiøse revolution. Som hovedlinie møder vi i stedet en levende og kyndig fremstilling af glidende overgange i udviklingen af det økonomiske mønster, hvor hovedvægten er lagt paa befæstelsen af den funktionelle stænderstruktur, der atter er grupperet omkring adelens aristokratisering og den komplicerede private og statslige storgodsdrift med pointen: »Reformationen ændrer næppe en tøddel heri« (s. 221). Og selv om man har forstaaet, at vægten skal lægges paa det sidste ord, undrer det alligevel, at den sociale omvæltning, der ledsagede kirkebruddet, hvor den gejstlige herrestand forsvandt sammen med hele den kirkelige øvrighedsmagt og talrige sociale institutioner, næsten er affærdiget i bisætninger. Med en anden opfattelse af socialhistorien vilde man med ikke mindre ret lade de religiøse og sociale modsætninger tørne sammen, først som et tilløb under Christian II og siden for alvor omkring Grevens fejde, og dette begivenhedsforløb kunde virkningsfuldt være ledsaget af de ideologiske bevægelser om menneskelig egalitet, som forf. nu lader følge isoleret efter de socialpolitiske begivenheder. Med dette som afsnittets kerne vilde det naturligt tone ud i den aristokratiske reaktion, hvis afslutning markeredes ved Kolding-recessen 1558 og kong Christian II.s død aaret efter.

At Kolding-recessen med sin sammenfattende lovgivning »fuldbyrder en lang social proces, hvis rødder ligger i senmiddelalderen« (s. 186), kan jeg helt tilslutte mig, derimod ikke at det nye styres »funktionsdelte standssamfund (gav) fæstebonden fuld retsbeskyttelse mod vilkaarligheder og overgreb fra husbondens side«. Det har i hvert fald været en parodisk retsbeskyttelse, hvor den ene part havde alle muligheder for at skaffe sig sin ret. Herremandens ret til at gøre sig sit gods nyttigt efter ønske udnyttedes til at nedlægge gaarde og hele landsbyer og lægge dem ind under hovedgaardsdriften, for nok var det ulovligt at udsætte en fæster fra hans gaard, men forbudet var saa gennemhullet af undtagelser, at det sjældent vilde være vanskeligt at finde en lovlig begrundelse i forhold, hvor bonden havde overtraadt sine uklart formulerede forpligtelser. Dertil kom, at herremanden desuden havde husbondsret over sine »tjenere«, hvad der rummede flydende overgange til overgreb. Herremandens myndighed var et indarbejdet led i den etablerede

samfundsorden, og det var i fuld harmoni med lovens ord, naar biskop Peder Palladius drog rundt til sognekirkerne i sit stift og ifølge hans Visitatsbog benyttede prædikestolene til at forkynde fæsterne deres skyldighed overfor deres adelige husbond: ham »bør du være hørig og lydig efter det fjerde bud, saa fremt Gud skal ikke straffe dig paa liv og sjæl ... Dersom du gør ham megen fortræd, han tør sætte dig af dit gods og tør dit liv tage af dig«. Den sidste trussel er nok en tilspidsning af herremandens hals- og haandsret, da den ikke tillod ham at dømme personligt; alligevel er formaningen et realistisk udtryk for herremandens myndighed og rettigheder, og hans forsvarspligt for bonden rummede samtidig en øvrighedsmagt med paatalepligt, som tidligt fortolkedes som en revselsesret.

Den af Ladewig Petersen fremsatte opfattelse om bondens retssikkerhed svarer ret nøje til den afsluttende konklusion, som Hans H. Fussing paa grundlag af omfattende tingbogsstudier fremførte i sin disputats fra 1942 'Herremand og fæstebonde'. Fussings værk rummer et væld af vigtige oplysninger om adelsvældens fæstesystem, herunder ogsaa mange om bondens haarde vilkaar, men den afsluttende konklusion var: »Danmark var et retssamfund«. Argumentationen for denne tese holder dog ikke. Med paaberaabelse af fæsterens svage økonomiske evne har Ladewig Petersen herimod allerede fremholdt, at det var voveligt at appellere en dom fra herreds- eller birkeret til de højere instanser, selv om landsting og herredag oftere gav fæsteren ret end herremanden. Desuden har Ladewig Petersen tegnet et andet forløb; hvor Fussing har talt om øget retssikkerhed frem mod enevælden, understreger han fæsterens »sociale degradering« i forbindelse med »økonomisk forarmelse« efter 1600 (s. 355), og sikkert med større ret. Imidlertid er spørgsmaalet om retssamfund og vurdering af tingbogsmateriale mere kompliceret end om, hvorvidt domstolene følger lovene i forhold til præmisserne eller ikke; det er en teknisk selvfølge, der intet siger om hovedspørgsmaalet: Svarer dommens præmisser til virkeligheden? Herom har man sine tvivl, hvor parterne staar saa ulige som her, og tvivlen vokser med øget indsigt i tingbogsmaterialet. Skal man imidlertid naa frem til en sikrere vurdering af fæstebondens retssikkerhed, maa man opgive at søge sandhed og ret i den enkelte sag, for det vil oftest være umuligt. Man maa i stedet analysere sig frem til visse kendsgerninger. Man maa bestemme, i hvilke situationer bonden vovede at anlægge sag, og man maa søge at konstatere, hvor ofte – eller hvor sjældent – han vandt ved højere instans med gaarden i behold; man vil da forstaa, hvorfor saa faa appellerede, og hvorfor saa mange sager endte uafsluttet i første instans – nemlig ved forlig, og da vel oftest paa herremandens betingelser. Man maa dernæst fra sag til sag fastlægge grænsen for, hvad herremanden ifølge de opstillede præmisser kunde tillade sig uden at risikere at blive dømt. Denne grænse er et bedre udtryk for bondens retssikkerhed. Metoden oplyser os ganske vist ikke om, hvor ofte lovens regler er blevet overtraadt, det være sig i de tilfælde, hvor dommen er falsk, som i de tilfælde hvor en sag afgjordes uden retssag; men vurderingen af et retssystem beror ogsaa mindre paa, hvor ofte lovene blev overtraadt, og hvor sjældent domstolene ikke fulgte lovene, end paa om lovene indrømmer enhver lige ret for loven, og det var i den henseende stændersamfundet havde sine væsentligste mangler som retssamfund.

Med sædvanlig kyndighed har forf. tolket det 17. aarhundrede og i en personligt fornyende sammenhæng. Hovedvægten er lagt paa den agrare struktur, om hvilken der fremlægges et mægtigt og ofte hidtil ukendt stof af socialhistorisk interesse; men helheden virker betragtet udefra og ovenfra for den, der møder med en anden opfattelse af socialhistorien med ønske om et andet tyngdepunkt og en drejning af det økonomiske stof mod det sociale. Mangel paa relevante forarbejder har dog i høj grad spillet ind ved siden af forf.s principielle holdning. Man havde imidlertid gerne set en udvidet redegørelse for det daglige liv i landsbyen ved siden af konjunkturerne for produktionssystemet. Det

hører ogsaa til socialhistorie at følge livet paa bystævnet, hvor selvejere og fæstere mødtes og efter bestemmelserne i landsbyens nedarvede eller paatvungne vedtægt traf afgørelser om landsbymarkens dyrkning og andre beslutninger om landsbyens fællesliv, der ogsaa omfattede husmænd og haandværkere. Man opgav ogsaa gerne nogle enkeltheder om virkningerne paa variationerne i levestandard. Man savner ogsaa lidt om enevældens suveræne monopol- og privilegiepolitik med anlæg af manufakturer og indkaldelse af udenlandske specialarbejdere og dens indvirken paa det patriarkalske produktionssystem i by og paa land; kapitlet *Merkantilistiske eksperimenter* (s. 298 ff.) rummer dog gode grundlæggende synspunkter, der raaber paa forskning.

Det er let at kræve, men det skal understreges, at de fremsatte krav især gælder fremtidig forskning. Et enkelt eksempel kan være illustrerende. Værket redegør grundigt for fremvæksten af en borgerlig overklasse i kraft af Christian IV.s bevidste merkantilistiske »velstandspolitik« (s. 424), der præsenteres som en medvirkende årsag til adelens svækkelse, hvad der atter danne baggrund for enevældens indførelse. Det fremgaar derefter, at elementer af dette borgerlige aristokrati redder sig over i enevældens rangklasser via embede og godserhvervelse. Men hvad bliver der af det øvrige borgerskab, købmændene og haandværkerne, under den unge enevælde? Herom lader fremstillingen os i stikken; men i Forskningsoversigten faar vi forklaringen (s. 412 f., jfr. s. 306 f.): indtil midten af det 17. aarhundrede foreligger der en række moderne monografier over købstadliv og borgerskab, socialt saavel som økonomisk; men for den ældre enevælde er nyere forskning yderst svag og tillader os ikke at afklare de gamle problemstillinger om tilbagegang eller stagnation. Under disse forhold er det intet under, at forf. har foretrukket at være positiv ved at redegøre for sine egne forskninger frem for at vove sig ud paa de forræderiske tue, der rager op over hængedyndsfladen; for social historie kræver som økonomisk historie fast overblik før forskningsindsats.

Ladewig Petersens principielle holdning til socialhistorien møder vi bedst i den kortfattede afsluttende *Sammenfatning* (s. 415–27), der indrømmer disciplinen et langt »bredere spektrum« end vi har mødt i selve fremstillingen. I slutningen af *Hovedlinier* (s. 422) forklares det, at det har været »de aristokratiske træk i den sociale udvikling«, der gennem hele perioden har været det dominerende og bestemmende, men fortsat forarmelsesproces og social degradering har stadig præget den jævne befolkning med det resultat, at Danmark »i stigende grad var blevet et samfund, hvor faa havde for meget og flere for lidt«. Under *Social differentiering* betones det følgelig at det saaledes etablerede rangssamfund »har reelt ikke nogen mening for bønderne i et samfund, som præges af aristokratisering«, men alligevel »hører landbosamfundets sociale differentiering til de mest markante træk i landets sociale udvikling«. Saavel husmændene som gaardmændenes maa indgaa i den sociale omgruppering. Dertil kan afsluttende udtales haabet om, at der ogsaa maa blive plads til de mange og forskelligartede sociale bindinger og deres omskiftelser som led i smfundsudviklingen. Først saaledes formes en fuldstændig socialhistorie.

Gennemgangen af Socialhistoriens første tre bind er ført til ende, og vi har konstateret, hvor forskelligartede de fire forfatterskaber er i anlæg og indhold. Fælles for dem alle er dog, at hovedvægten er lagt paa den almene samfundshistorie, mere paa den ydre ramme end paa det indre liv, mere om samfundets øvre lag end om de lokale grupper og mindst om de forskellige former for individuelle bindinger. De økonomiske faktorer dominerer, men i forskellig grad, mens retslige, tekniske og mentale momenter er traadt mere eller mindre i baggrunden. Årsagen til den ret snævre og ydre opfattelse af social-

begrebet hænger i høj grad sammen med værkets planlægning og hele forskningssituationen, der har givet det det præg af foreløbighed, der er fremholdt af alle forfattere. Som anmelder kan jeg kun tilslutte mig og understrege nødvendigheden af en omfattende forskning, før en afløser i form af et fuldlødt værk sættes i værk. Til det danner det foreliggende en udmærket indgang.

Selv om det til sin tid vil volde vanskeligheder at naa frem til fuld enighed om socialhistoriens indhold, skulde det dog være muligt at enes om en mere almen disposition, hvor der fyldes mere liv i grupperne og gives større plads til individet og de smaa grupper med deres omskiftelige kontakter og bindinger, kort sagt give de sociale aspekter større bredde og personligt liv. Der hersker for tiden en tilbøjelighed til at generalisere historien og bortskære det mangfoldige og uregelmæssige. Men det er en alvorlig indskrænkning af historiens begreb – og dermed af menneskehedens væsen. Skal socialhistorien gøre nytte, gælder det om med den at faa dæmmet op for tendensen til at forholde sig passiv til tilværelsen og i stedet understrege, at historien viser, at initiativ kan overvinde kriser, ny teknik medføre øget produktion, nye love rette op paa skævheder og fællesskab løse op for frustrationen.

Aksel E. Christensen